

ERDÉLYI MÚZEUM

XI. kötet.

1894.

III. füzet.

A választási rendszer bírálata.

(I. közlemény.)

Sok oldalról lehetne a jelenleg általában divatozó választási rendszereket bírálat alá venni. Azon szempontból, hogy kiket illeszen meg a választási jog, szóba jöhetne a nők, papok, katonák, írástudatlanok szavazatjoga és a különböző cenzus, melynek alapján szavazhatnak, az általános szavazati joggal egyetemben. A módot tekintve pedig a választó kerületek beosztásának sokféle kérdése és a titkos vagy nyilvános szavazati módszer előnye. E dolgozat azonban mindezen politikai feladatoktól eltekintve a jelenlegi választási rendszernek csak azt az egyetlen, eddig kevésbé méltatott oldalát veszi bírálat alá, a mely szerint: *a többség dönt.*

A kérdés, melyet tárgyalunk, politikai ugyan, de mégsem pártkérdés. Legalább nem fogta től egy sem annak ama szép számú európai és amerikai egyletek közül, melyekben radikálisok, conservatívek és liberalisok vállvetve munkálkodnak az »arányos képviseleti rendszer« megvalósításán.

Mielőtt azonban azt tárgyalnók, hogy e pártok felett álló szövetkezetek mit és miként akarnak életbeléptetni, szükséges tisztázni, hogy *miért* törekszenek szakítani a jelenlegi választási rendszerrel?

Erre nézve pedig meggyőző feleletül e munkálat élére mindjárt a számokban beszélő tényeket állítjuk melyek kellőleg megvilágítják a jelenlegi többségi rendszernek nem ugyan egyedüli, de azon legtöbb hibáját, mely szerint *meghamisítja a parlamentben a választók között levő pártarányokat.*

Általában a jelenlegi választási rendszer — akár csak egy, akár több képviselő választassék egy kerületben — vagy túlhajtja a többséget, azaz a parlamenti többség nagyobb számú képviselőből áll, mint a mennyi öt, a reá adott szavazatokat az ellenpártra esett szavazatokhoz hasonlítva, joggal megillethetné, vagy azon

eshetőségnek tesz ki minden alkotmányos országot, hogy a választók kisebbsége lesz többséggé a parlamentben.

E két feltevést, csak a kirívóbb tapasztalati példákra szorítkozva, a következő adatokkal igazolhatjuk:

A többség túlhajtását illetőleg: 1880-ban *Angliában* a választópolgárok 1 millió 418 ezer szavazatot adtak a conservatív jelöltekre és 1 millió 882 ezer szavazatot a liberálisokra. Arányosítva e számokhoz a megválasztandó képviselők számát, a conservatív pártot megillette volna 279, és a liberális pártot 371 képviselő. Ezzel szemben a konservatív párt 236, és a liberális párt 414 képviselőből állott. A liberális párt többsége tehát 178 szavazatot tett, holott a fennebb közölt szavazatok egymáshoz való aránya szerint csak 92 szavazatból álló többséghez lett volna joga.¹⁾

Ugyanekkor egyes kerületeket tekintve, megtörtént, hogy 36 kerületben az 50,693 liberális szavazó választott 36 liberális képviselőt, és a 47,212 conservatív egyetlen egyet sem. Teljesen hasonló eredményeket mutathatnánk ki az előbbi, 1874-iki angol választásokra nézve is. 1885-ben a szavazatok összegezett arányához képest a conservatívek 30 üléssel, azaz szavazás alkalmával 60 szóval kaptak *Angliában* a jogosnál kevesebbet, ellenben a Parnellisták 26 szavazattal többet. Kent grófságban ugyanekkor 69 ezer conservatív választott 18 képviselőt és 55 ezer szabadelvű egyet sem. *Irlandban* a választók 45 százalékát az unió híveinek tartották s ezek egyáltalán nem jutottak képviselőhöz.²⁾

Belgiumban 1876-ban a katolikus-párt nyert az öt megillető 3 szó helyett 21 szótöbbséget, 1878-ban a szabadelvűek 31-et 8 helyett, 1882-ben 31-et egy szótöbbség helyett, 1884-ben a katolikusok 65 szavazatot 15 helyett; 1886-ban 8 szavazattöbbség illette meg a katolikusokat, és volt 58 szótöbbségük. Gandban például a 8,000 liberális választóval szemben a katolikusok 150 szónyi többséggel mind a két parlamenti ülést megnyerték, ellenben Soignies-ben 190 szótöbbséggel minden helyet a liberálisok foglaltak le. Nehány más

¹⁾ The Nineteenth Century. 1884. Február. „Proportional representation“ Robert H. Hayward. 296. és következő lapok.

²⁾ La représentation proportionnelle. Revue mensuelle. Quatrième année. 1884. Bruxelles au bureau de la revue. 31, Rue d'Edimbourg. Les élections législatives anglaises. 437. lap.

kerületben 17,047 katolikus-párti választott 17 képviselőt és 17,997 liberalis 28-at.¹⁾ Az 1888. évi választások alkalmával csak 2 szavazattal bírtak a liberalisok, s ennek következtében a párt majdnem megsemmisült, holott a választók között nem volt igen nagy különbség, egyik párt szavazóit a másikéhoz hasonlítva. Brüsszelben például 9,185 liberális szavazó nyert 1 ülést és 9,375 függetlenségi 15 ülést.

Franzciaországban az 1885-iki választás alkalmával 8 millió tényleges szavazóból 3 millió nem jutott egyetlen képviselőhöz sem. Ehez adva 2 m. 300 ezeret, a kik nem szavaztak, kitűnik, hogy a francia választók többsége képviselet nélkül maradt, s ez ép így történt 1877-ben és 1881-ben is. Ha most a 85-iki választás alatt a megválasztott képviselőket tekintjük, a pártokra adott szavazatok aránya szerint 304 szavazat illette volna meg a conservativeket a tényleg nyert 202 ülés helyett. Ezt megelőzőleg 1884-ben megtörtént, hogy 33 ezer független katolikus választott 67 követet és 22 ezer liberalis csak kettőt.²⁾

Olaszországban 1876-ban nem volt a kormánypártnak a nép között kétszer annyi szavazata, mint az ellenzéknek, de a parlamentben ötször annyival is több kormánypárti képviselő ült, mint ellenzéki.³⁾ 1882-ben csak 22 kerületben 265,745 szavazó maradt képviselő nélkül s az egész országban pedig 1.495,591 tényleges szavazó nem nyert képviseletet.⁴⁾

Svájcban 1881. július havában a Conseil Nationalba történt választások alkalmával 145 képviselő közül egyik párt 233 ezer szavazattal választott 137 képviselőt, és a másik 130 ezer szavazattal 8-at. Genf canton 1848. óta 17-szer választotta nagy tanácsát. Ez idő alatt 9-szer csak egy párt hívei választattak be s a három másik párt teljesen kizáratott. 5-ször aránytalanul nagyobb volt a

¹⁾ La repr. prop. 1885. 231. l. Smedt előadása az arányos képviseleti rendszert propagáló egyetemen antwerpeni nemzetközi congressusán. Továbbá a Représentation proportionnelle 1886. évi 157, 184, 1887. évi folyamának 91. l.

²⁾ Ugyanez. 1885. 401. l. Alph. Dechamps: „Les élections françaises ce que disent les chiffres.“

³⁾ La rep. prop. E. Naville: Les progrès de la représentation proportionnelle. 25. l. 1885. Az ellenzéki szavazatok úgy állottak a kormánypártiakhoz mint 1 egész az 1.85-hoz, ellenben az ellenzéki képviselők úgy állottak, mint 1 az 5-19-hoz.

⁴⁾ Ugyanez. 1887. 81. l.

többség, mint a választók között és kétszer, 1854-ben és 1857-ben a valódi többség kisebbséggé változott.¹⁾

Hasonló aránytalanságok miatt panaszkodnak az észak-amerikai *Egyesült Államokban*. Dutcher (Minority or proportional representation. N. York 1872.) statisztikai adatokkal igazolja, hogy az eddigi amerikai választások alatt körülbelül 40 százaléka a beadott szavazatoknak képviselet nélkül maradt a congressuson. A külön állami törvényhozásokat tekintve, New-York állam törvényhozó testületében a felső ház 1869-ben 59 százalékát képviselte a választóknak s az alsó ház csak 58 százalékát; 1871-ben pedig mindkét ház csak 58 százalékát. 1868-ban Maryland államban 92 ezer szavazatból 62 ezer szó esett a democratá jelöltekre és 30 ezer a republikánusokra. Ennek dacára ez állam valamennyi képviselői székét a democraták foglalták el, holott a szavazatok aránya szerint 75 demokratának és 36 republikánusnak kellett volna megválasztatnia.²⁾

1886-ban *Pennsylvania* 24 választó kerületében 303,790 polgár szavazott a republikánusokra és 292,351 a democratákra. A többség tett 11,351 szavazatot. E többség egy képviselő megválasztásához szükséges szavazatoknak felét sem érven el, democratá és republikánus jelölteknek egyenlő számban kellett volna megválasztatniok. Tényleg azonban 18 republikánus és 6 democratá jutott a törvényhozó testületbe.³⁾

Kentucky ugyanekkor 9 egyik párthoz tartozó képviselőt küldött a congressusra, holott a szavazatok aránya szerint 3 szék az ellenpártot illette volna meg.

Ohio állam küld 19 képviselőt. A mondott időben 254 ezer szavazat állott 211 ezerrel szemben s a többség 16 képviselőt, ellenben a kisebbség csak 3 képviselőt birt megválasztani.

¹⁾ Rept. prot. 1885. 75, 86. l.

²⁾ On representativ government and personal representation. Based in part upon Thomas Harés treatise, entitled „The election of representatives, parlamentery and municipal“. Simon Sterne. Philadelphia. J. B. Sippincott et Co. 1871. 71. lap.

³⁾ Proportional representation or the representation of successives majorities in federal, state, municipal, corporate and primary elections. By Charles R. Buckalew, late U. S. senator from Pennsylvania. Philadelphia. John Campbell et Son. 740 Samson street. 1872. 12. lap.

Atalában az 1866-iki északamerikai választások alkalmával 2 millió választó 128 képviselőhöz jutott és a kisebbségnek 1 millió 600 ezer választója csak 30 képviselőt birt megválasztani.¹⁾

Az északamerikai egyesült államok elnökének választása a régi német szövetségről vett minta után olykép történik, hogy az egyes államok szavazás útján elnökválasztókat küldenek ki. 100 év óta 1820-ban egyszer esett meg, hogy egy elnökválasztó hűtlenné lett az ősválasztóknak adott ígéretéhez, s ez egy is polgári halállal bűnhődött miatta. Mindennek daczára maga az elnökválasztó gyűlés kivétel nélkül mindig hamis arányokban adta vissza a szavázó polgárok között levő pártokat.

1824-ben Jackson tábornokra az electorok választásánál 152,899 szavazat esett, és ellenfelére Quincy Adamsra 105,321 szavazat. Az electorok híven követték útásításukat s a választó gyűlésben mégis Adams nyert többséget.

1828-ban Jackson kapott 650,028 szavazatot, Adams 512,158 szavazatot. Az electorok között pedig Jackson 178 és Adams 83 szavazatot; szavázó többsége tehát háromszor akkora volt, mint a szavázó polgárok között. Nem sokára 1832-ben az electorok szavazata hétszer múlta felül a népben való többséget.

1836-ban Van Burennek az 1.541,318 szavazatból 2608 szó volt a többsége. E szám az összes szavazatokhoz úgy aránylott, mint 1 a 600-hoz. Ellenben az electorok között 194-ből 170 szavazatot nyert. Többsége tehát úgy állott, mint 1 a 6-hoz. Százzorta nagyobb többséget nyert az electorok között, mint a népszavazásnál.

1840-ben Harrison 10 akkora többséget nyert, mint népszavazatit, 1844-ben Polk 200-szor akkorát.

1848-ban Taylor felett két ellenfele birt a népszavazásnál többséggel, s mégis ő választatott elnökké. 1852-ben Pierce 10-szerte nagyobb többséget nyert. 1856-ban Buchanan 3 jelölt közül választatott meg, habár viszonylag nagy kisebbségben volt a népszavazásnál.

1860-ban Lincoln 180, és Douglas csak 12 szavazatot kapott.

¹⁾ Die Wahlreform in Europa und Amerika. Von E. Naville. Auf Veranstaltung des Vereins für Wahlreform in Zürich, übersetzt von Ulrich Wille Zürich, David Bürkli 1868. 43. 47. 1.

Holott a népszavazás alkalmával Lincolnra 1.866,452 szavazat és Douglasra 1.375,157 szó esett.

1864-ben Lincoln 212 szavazatával szemben egyetlen ellenjelöltje Mc. Clellan 21 szavazatot kapott, holott a népszavazásnál Lincolnnak 2.223,035, Mc. Clellannek 1.811,754 szavazata volt. A népszavazási arány 22 a 18-hoz, ellenben a választási arány 10 az 1-hez.

1868-ban Grant többsége a polgárok között 5.722,990 szavazatból 309,716 szó volt. E számok pedig úgy állanak egymáshoz, mint 10 a 9-hez, ellenben az electorok között nyert többsége 134 szó volt 294-ből, a mi úgy áll egymáshoz, mint 13 az 5-höz.¹⁾

A congressusba megejtett választásokból Setson a Dutcher adatai után ilyszerű játékát idézi a többség túlhajtásának:

Államok.	Nyert		Megillette volna	
	republicanus,	demokrata	republicanus,	demokrata
	képviselőt		képviselő	
Arkansas	18	30	57	51
Delaware	0	30	13	17
Jowa	120	30	92	58
Kansos	100	18	79	39
Kentucky	15	123	57	81
Maryland	13	94	47	60
Vermont	236	29	195	70

Már ez adatok után is bizonyosra vehető, hogy a mi visszáság Angliában Belgiumban, Franciaországban és Amerikában, egy szersmind valamennyi parlamentaris országban előfordult.

Ausztriából egyik cseh képviselő említi meg,²⁾ hogy egy alkalommal a csehországi tartománygyűlésre megejtett választásokon a nagy birtokosok összes 54 képviselője s ezzel a tartományi gyűlés többsége felett egyetlen szavazat döntött.

¹⁾ Buchalew idézett munkája 210. lap.

²⁾ Auslegung der Vertreterwahlen nach Recht und Gerechtigkeit. Von Dr. Karl Sladkovsky. Aus dem böhmischen übersetzt von V. Vávra. Prag. 1875.

Viszont nem rég történt a morva tartományi gyűlésbe megejtett választások alkalmával, hogy a nagy birtokosok második választó csoportjában 186 szavazatból 96 szavazat adatott be a conservativekire és 90 az alkotmányhű párt híveire s a conservativek mind a 25 mandatumot megnyerték. A majdnem akkora számban levő alkotmányhű választók teljesen képviselet nélkül maradtak.¹⁾

E külföldi tapasztalatokat hazánk képviselőválasztásai is igazolják. E dolgozat mellékletében fogjuk adni egy lakásjegyzék után kimutatását az 1869-ben összeült magyar országgyűlésre megejtett szavazásoknak, az egyetlen kimutatást, mely a magyar országgyűlési választások számadatairól létezik²⁾. Összegezve a szavazatok eredményét, úgy találjuk, hogy Magyarországon az 1869. évben tényleg leszavazott 719,426 választó közül 383,612 a kormánypártra adta szavazatát és 335,814 az ellenzékre, értvén az utóbbi alatt a balközépet, 48-as pártot és a nemzetiségeknek nem a kormánypárton ülő képviselőit. Az összes szavazók száma osztva a megválasztandó képviselők számával, azaz 395-tel — csak ennyi választás foglaltatik a kimutatásban — adja az 1821-es számot. Ily számú szavazat illetett meg az egészből egy-egy képviselőt. Ha már most e számmal elosztjuk úgy a kormánypárti, valamint az ellenzéki szavazatok számát, úgy találjuk, hogy igazságos arány szerint a kormánypártot 211 és az ellenzékét 184 képviselő illette meg. A Deák-párt többsége lett volna tehát 27 szavazat. Tényleg azonban megválasztatott 235 kormánypárti és 160 ellenzéki képviselő, és így a kormánypárt 75 szótöbbség felett rendelkezett a 27 szavazat helyett, a mi szavazáskor 54 szótöbbség helyett 150 szót jelentett.

A Deák-párt többsége a választáson 47,798 szóból állott, a mi úgy viszonylik a 710,426-hoz, azaz az összes szavazatokhoz, mint 1 a 15-höz. Ellenben a házban elért többség, a 75 úgy viszonylik a 395-höz, az összes képviselők számához, mint 1 az

¹⁾ Das Recht der Minorität. Von Gf. L. W. Wien 1884. 8. lap.

²⁾ E sorok írója a m. k. belügyminiszteriumhoz fordult valamennyi újabb parlamenti választásaink szavazatainak kimutatásáért, miután ily összeállítások egyáltalán nem léteznek még. A munka nagysága miatt azonban kérésünk megtagadtatott.

5-höz. A míg a parlamentben a Deák-párt többsége majdnem ötöd részét tette az összes képviselőknek, addig a szavazó polgárok között csak egy 15-öd rész volt a többsége. A parlamentben háromszor akkora, mint az országban.

Ezen aránytalanság könnyen magyarázatát leli, ha az egyes megyékben a pártok arányát és a szavazás eredményét vizsgáljuk. Alig találunk megyét, melyben a megválasztott képviselők száma a szavazók számával arányban állana. A legritkább kivételek közé tartozik a pártoknak véletlenül oly szerencsés megoszlása, mint Zemplénmegyében, a hol a 18,686 kormánypárti szavazat 6, és a 6235 ellenzéki szavazat 2 képviselőt küldött az országházba. Ellenben kisebb-nagyobb mértékben ismétlődik Sopronmegye esete, a hol 10,661 jobboldali választó 6 képviselőt, s a majdnem annyi, 10,253 ellenzéki választó csak 3 képviselőt nyert.

Borsodban 8,669 szavazatot kapott a kormánypárt és 7,885-öt az ellenzék. Képviselői között 4 volt kormánypárti és 2 ellenzéki.

Gömörben 7,754 kormánypárti szavazatra esett 5 képviselő és 4,073 ellenzéki szavazatra csak 1. Krassómegyében 5,983 kormánypárti választott 4 képviselőt és 5,002 ellenzéki 2-öt. Máramarosban 7,381 négyet és 5,379 ellenzéki 2-öt. Nógrádban 8,138 kormánypárti ötöt és 5539 ellenzéki egyet. Nyitramegyében 20,424 kormánypárti 11-et és 4,361 ellenzéki egyet sem. Sopronmegyében 12,649 kormánypárti választott 6 képviselőt és 3,920 ellenzéki egyet sem. Vas megyében 12,709 kormánypárti szavazat küldött 7 képviselőt, és 10,253 ellenzéki hármat. Veszprém megye 7,970 kormánypárti szavazatát 4 követ s ugyanott az ellenzék 3973 szavazatát 1 követ képviselte a házban. Zólyom megyében a kormánypárt 5,770 szavazatát hárman képviselték s az ellenzék 2,251 szavazatát senki sem.

E visszasságokkal szemben az ellenzéknek az olyan megyék nyújtottak némi kárpótlást, mint például Pestmegye, a hol 19,454 ellenzéki választott 9 képviselőt és 4777 kormánypárti szavazat egyet sem. Somogy, a hol 11,969 ellenzéki szavazat 8 képviselőt kapott s az előbbi számnak majdnem fele, 5,311 kormánypárti szavazat egyet sem. Szabolcs, a hol 9,466 ellenzéki 6 képviselőt küldött és 1810 kormánypárti egyet sem. Ha ezek után egyes választó kerületeket tekintünk:

Kerület	Kormánypárti		Ellenzéki	
	képviselő	szavazó	képviselő	szavazó
Péri	1	1169	—	1057
M.-Óvári	1	621	—	403
K.-Mártoni	1	1183	—	1081
Lővői	1	1759	—	1441
Krassói	1	1510	—	1460
Aranyosmeggyesi	1	1009	—	807
Zsibói	1	715	—	647
Csákovai	1	813	—	704
Ujardi	1	772	—	624
Paksi	1	1372	—	1153
Görgői	1	412	—	401
Ó-Besenyői	1	668	—	597
Rumi	1	1128	—	1038
Zirczi	1	1181	—	1083
N.-Vázsonyi	1	1077	—	1076
N.-Kanizsai	1	1031	—	870
Korponai	1	965	—	886
Szliácsi	1	1490	—	1365
Beszterczevidéki	1	309	—	244
N.-Enyedi	1	744	—	537
Fogarasi	1	463	—	455
Kolozsi	1	573	—	388
Segesvárszéki	1	397	—	363
Szerdahelyszéki	1	79	—	51
		29558		25737

Ezen most felsorolt kerületekből 29,558 kormánypárti választó polgár küldött az országgyűlésre 34 kormánypárti képviselőt és a 25.737 ellenzéki polgár egyet sem.

Természetesen az ellenzék rovására is lehet így kiszemelni kerületeket, a hol a kormánypártiak maradtak képviselet nélkül. De ezen kerületek száma sokkal kevesebb, a mint azt a fennebb közölt vég-eredmény is igazolja.

Általában az, hogy a választó polgárok mekkora tömege marad képviselet nélkül és mily arányokban lesz a többség nagyobb, mint a szavazatok által nyert jogosultsága, épen úgy nincs szabályokhoz kötve, miként nincs az, hogy a pártok a különböző kerületekben minő arányokban oszoljanak szét. Sőt e teljes bizonytalanság addig megy, hogy a pártok nemcsak arra nem számíthatnak, miszerint a választók között levő tényleges többségüket meg fogja nagyobbítani a hibás rendszer, de még arra is készen lehetnek, hogy a megnyert tényleges többség ugyancsak a választási rendszer miatt esetleg kisebbséggé változik a házbán.

Eötvös József századunk uralkodó eszméiről írott remek állambölcseleti művének egyik jegyzetében mintegy odavetve figyelmeztetett először a világszerte divatozó választási rendszer e hiányára.¹⁾

„Tegyük fel — úgymond — hogy a kerületek száma 100-ra megyen, 4000 választóval mindenik. Tegyük fel, hogy 51 kerületben a követek 2500-ból álló többséggel választatnak 1500 ellen, holott 49 kerületben a választások 3500-ból álló többséggel történtek 500 ellen. Ez esetben amaz 51 követre 127,500, a 49-ra pedig 171,500 szavazat jutott, azaz a törvényhozás többsége a választók kevesebb-ségét képviseli.»

A Pesten 1869-ben megejtett választások az általa kifejtett mély gondolat igazolásául a következő egyszerű példára adnak anyagot.

A számokat kikerekítve, van 10,000 szavazó és választ 5 képviselőt 2-2 ezer választóból álló külön kerületekben.

A párt győz két kerületben egyhangúlag, ellenben három kerületben B párt 100 szavazattöbbséggel diadalmaskodik a mindenik kerületben 9 százat tevő A pártiak felett. Van tehát az A pártnak saját győzelmeskedő kerületében 2-szer kétezer, azaz 4 ezer győzelmes híve, s ugyancsak neki B párt kerületeiben 3-szor 9 száz azaz 2700 legyőzött híve, összesen öt kerületben 6700 híve és választott 2 képviselőt. Ellenben B pártnak, miután száz-száz szótöbbséggel győzött mindenütt, csak 3-szor 1100, azaz 3300 híve van és küld 3 képviselőt. A kétszeresen nagyobb A párti többség tehát kisebbségben maradt, az ő híveinek felét sem elérő B pártiakkal szemben.

A számokat tekintve, csekély módosulással, de úgy a pártok, valamint a megválasztott képviselők pártállását tekintve, ugyanezen eredménnyel folytak le a választások 1869-ben a fővárosban.

Eötvös József feltevését külföldi példák is igazolják.

1874-ben az angol liberális pártnak túlnyomó többsége volt a leszavazott választók között és mégis kisebbségben maradt a parlamentben. A liberális jelöltekre adott szavazatok mennyisége ugyanis volt akkor 1 millió 436 ezer, a conservatív jelöltekre adott szava-

¹⁾ A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra. Emich Gusztáv Pest. 1854. Első kötet 214. l.

zatok pedig tettek összesen 1 millió 222 ezeret. Volt tehát a liberális pártnak 214 ezer szavazattöbbsége. E szám 52 szavazattöbbségre jogosította az alsó házban az angol liberálisokat. Tényleg azonban 6 évre a conservatív pártnak volt 60 szavazattöbbsége a képviselők között a parlamentben.¹⁾

Hat éven át kormányozta tehát Beaconsfield Angliát a keleti kérdésben és az afgán háborúban az egész continens sorsára kihatással, az angol választók többségének akarata ellenére.

Tekintve az 1874-iki angol választásokat, némely kerületben a pártok olyszerű megoszlására találunk, hogy 32 kerületben a liberális többség 52,255 szavazattal választott 10 képviselőt és a conservatív kisebbség 38,615 szavazattal küldött az alsóházba 22 képviselőt, a valóságos többségnek kétszeresénél is többet.

Avagy ha tekintünk az 1880-iki angol választások alkalmával némely más kerületeket, úgy találjuk, hogy 17 kerületben a conservatív többség 27,526 szavazattal választott 5 képviselőt és a liberális minoritás 23,182 szavazattal 12 képviselőt, azaz kétszer annyinál is többet.

Az 1885. évi angol választások alkalmával Leedsben a conservatívek 19 ezer szavazattal 3 helyet és a szabadelvűek 23 ezer szavazattal csak 2-öt nyertek. Sheffieldben és Lincoln grófságban ugyanezen eset adta elő magát.²⁾

Franciaországban 1882-ben 37,013 liberális a 37,069 katolicus szavazattal szemben 76 képviselőt választott, míg a valóságos többség csak 32-öt. De már 1880-ban a rendszer szeszélye a katolikusokat kegyelte: 20 ezer független katolikus megválasztván 40 képviselőt és 22 ezer liberális csak 26-ot.³⁾ Ugyanakkor 186 bukott képviselő személye körül 124 ezer szavazatot egyesített, ellenben más szerencsés megoszlású kerületekben 120 ezer szavazattal 36 képviselő választatott meg.⁴⁾ Egyik újabb választás alkalmával Viellard-Migeon Belfortban 7,730 szavazattal választatott meg ellenfeleinek 22,381

¹⁾ The Nineteenth Century. 1884. február. Proportional Representation. Robert H. Hayward 295. lap.

²⁾ La représentation proportionnelle. 1885. 439. l.

³⁾ Ugyanaz 1885. 402. l.

⁴⁾ Ugyanaz. 1883. Pernolet: La représentation proportionnelle en France. 226. l.

szavazatával szemben. Eure-ben a megválasztottak 182,405 szavazatot egyesítettek személyeik körül és elbukott ellenfeleik 284,359 szavazatot. Az 1893. évben összeült legújabb parlament pedig a választóknak 40—45%-át, tehát kisebbségét képviseli.¹⁾

Belgiumban 1862-ben 105 ezer szabadelvű választott 24 képviselőt és 83 ezer katolikus 34-et, 1880-ban a liberálisok 22,222 szavazattal megválasztották 26 képviselőjüket és a katolikus kisebbség 20,979 szavazattal és 40 megválasztott képviselővel a többséget nyerte meg a parlamentben. 1890-ben 21 ezer katolikus választó küldött 29 képviselőt és 20 ezer liberális 40-et.²⁾

Hollandiában 1879-ben 31 ezer liberális szavazó választott 23 követet és 36 ezer antiliberális 20-at; 1886-ban 47 ezer választó az egyik pártról 47 képviselőt és 52 ezer a másikról 39-et.³⁾

Szászországban a hetvenes években az egyik párt 100 ezer szavazattal csak 5 képviselőt tudott megválasztani, ellenben a többi pártok együtt 90 ezer választóval 18 képviselőhöz jutottak.⁴⁾

A legnagyobb mértékben megérdemli a figyelmet, hogy a múlt évben (1893) *Németországban* a szavazók között 4,323,362 választó ellene szavazott a hadsereg szaporításának és csak 3.256,641 választó szavazott mellette; a birodalmi gyűlésben pedig a császár nagy diadalával mégis többsége volt a hadsereg-szaporításnak.⁵⁾

Hasonló eset adta magát elő *Svájcban*, a hol egyik pártnak a nép 170 ezeret tevő szavazatával erőteljes többsége volt a nemzetgyűlésben, holott az ellenpárt 174 ezer szavazattal rendelkezett. 1842-ben Genf városában a kisebbség 29 és a többség 19 képviselőt választott. 1854-ben és 1864-ben pedig a cantonalis többség másolódott meg. Viszont az 1864-iki genfi forradalmat szintén a pártarányok megcserélődésének tulajdonítják.⁶⁾

Olaszországban 1882-ben 22 kerület 62 képviselőjét csak

¹⁾ Ugyanaz 1893. 272. l.

²⁾ La rep. prop. 1887. 28. és 91. lapok. 1891. 164., 251. lapok.

³⁾ Ugyanaz. 1885. La représentation proportionnelle en Hollande 173. l. Ugyanaz 1891: 164. l.

⁴⁾ Jogtudományi Közlöny. 1878. 46. sz. nov. 15. Dr. Molnár Antal: A kisebbségek képviselete. 370. l.

⁵⁾ La rep. prop. 1893. 273. l.

⁶⁾ La rep. prop. 1885. 4. l.

A kolozsvári Kalandos-társulatok.

(Második közlemény.)

A kolozsvári Kalandosok történetének szerintem két mozzanat kölcsönöz külön művelődéstörténelmi jelentőséget:

Az egyik az, hogy fejlődésük menetét lépten-nyomon követhetjük.

A másik az, hogy e társulatok, túlélve összes fajrokonait, még manap is léteznek.

Kalandosaink is, mint minden évszázakon át fennállott intézmény, különböző fejlődési fokozatokon mentek keresztül.

A «villa Kulusvár»-ban lakó iparosokat valószínűleg már az erdélyi püspök, mint a villa védura, ösztönözte oltártársulatok alapítására.

Hogy a Szt. Katalin dicsőségére alapított oltártársulat 1368-ban városunkban már működött, az époly bizonyos, mint az, hogy ezen oltártársulat 1408-ban már testületileg résztvett tagjai temetésén is.

Az oltár-társulatoknak szerves összeköttetését iparos czéheinkkel kimutattam, hangsúlyozván, hogy különösen a vargák, mészárosok, szabók, aranyművesek és — last not least — a kőfaragók és kőművesek czéh-szabályaiban számos olyan határozat található, mely a manap még létező Kalandosok czikkeivel annyira összhangzó, hogy a nevezett czéheket habozás nélkül olyan társulatoknak tekinthetjük, melyek a Kalandosok teendőit is teljesítették.

Mai Kalandosaink anya-társulatának eredetét és székhelyét tehát az *Óvárban* kell keresnünk, nem azért, mert a hidelvei Kalandosnak 1780-ik évi czikkei a várbeli vagy belső Kalandosról szólnak, melytől különválva a hidelvei alakult volna; hanem azért, mert a XV-ik és XVI-ik évszázban a Kalandosok elődjeként tekintendő iparos czéhek tagjai nagyjából a *belvárosban* laktak.

Lehettek a belvárosi Kalandosnak is a külvárosokban lakó tagjai, úgy mint a *kétféleközi Kalandosnak* 1587-ből ránk maradt cikkei is a 11-ik pontban határozottan mondják, hogy férfiak és nőtagjai nem csak a külvárosban, hanem a belvárosban és más fertályokban is laktak.¹⁾

¹⁾ A kétféleközi Kalandos cikkei 1587-ben végbement megújításának indító okát biztosan megállapítanom nem sikerült. Igen valószínűnek tartom, hogy arra az 1585- és 1586-ban városunkban uralkodott pusztító járványok némi befolytak. Szó szerint ide ígátom a város-atyáknak 1586. július 6-ikán hozott határozatát: „Továbbá látván, hogy az nyolcz temető és sírásó emberek nem győznek az hostatokbeli halottakra is vigyázni; annak okáért bíró uram ő kegyelme, Magyar utzának, Közép utzának, Farkas utzának is négy embert kerestessen ugyan a' felső fizetésre. Hídelvén négy legyen, Monostor utzára, és Zyn utzára is négy legyen, senkit ne saccoltassanak penig, hanem az hópénzzel elégegyenek meg. Valahol kívül valaki meghaland, azokat az külső temető emberek temessék el, személy válogatás nélkül. Ha penig ez temető emberek a hópénzt keveselnek, ő kegyelmek városul bíró uram bőles ítéletbe eresztik, mivel kelljen fizetéseket jobbitani. Azon ügyekezzenek, hogy ez jó rendtartás megálljon mindenképen.”²⁾

A temetkezési kérdés részleteibe nem bocsátkozhatom; csak néhány megjegyzést akarok tenni a helyzet jellemzésére.

Már 1573-ban hoztak a városatyák a temetkezési ügy rendezésére vonatkozó határozatokat. Az 1585-ki járvány okozta a torda-utczai nagy temető megnyitását, melynek térfoga a Tompa János városi főmérnök megállapítása szerint 28 kat hold és 652 négyszög ölet tesz ki.

A városatyák 1586. július 6-án tartott ülésöken ezt határozták: „Aggya bíró uram ő kegyelmek eleibe ezt is, hogy nagy sokak immár el fáraztották volna, kik hol klastromba, hol kö-kertekbe kívánnák az halottakat temettetni, nem az új temető kertbe. Azért egy voxszal végeszték városul, hogy minden személyválogatás nélkül senkinek az klastromba, és kökertbe ne legien szabad senkit temetni, és ott sírt ásní, hanem tulajdon csak az nagy új külső sövény-kertbe horgyanak személyválogatás nélkül minden meghalt testeket. Ha ki penig az síraknak felibe követ akarnak tétetni, faragtatni: engedve legyen.

Az templombeli temetés megengedett, mint azelőtt, nem is változtatják semmiben.”³⁾

A *kismezői temető* is, melyet Fleyscher Pál, a kétféleközi Kalandos tagja, társulatának 1587-ben kelt levele tanúsága szerint ajándéku adott, s melynek térfogata 4 k. hold és 134 négyszög ölből áll, szintén ebben az időben vétefett használatba.

Városunk történetírója munkája II. kötetének 348-ik lapján ezeket írja:

„Itt a nagy *köztemető* eredete, mely ma gyászában is oly szép! Ugyanekkor a hídelvei temetőt is megépítették, került 45 fitba.”⁴⁾

Ezen 1587-ik évbeli czikkek jelentőségét először abban látom, hogy régi szép rendtartások megújításáról és kijavításáról szólva, már hosszabb idő óta fennálló társulat működésére engednek következtetni; másodsor abban, hogy ezek a czikkek a legrégebbi ránk maradtak, melyekben a kalandos rendeltetése egészen tisztán és önállóan lép előnkbe: azaz elkülönítve a czéh ipari működésétől.

S ez magyarázza meg legjobban ezen intézménynek a külvárosok földműves tagjai részéről történt rendkívül gyors és készséges átvételét, kiknek oly intézmény nagyon tetszetett, mely igen alkalmasnak látszott arra, hogy nekik úgy iparos polgártársaikkal, mint a városi hatósággal szemben némi tekintélyt és a testületi képviselőt előnyeit nyújtsa.

Külvárosi Kalandosaink alakulási időpontjára nézve addig, míg szerencsés véletlen régebbi alapszabályok fölfedezésére nem vezet, az 1587-ik évi czikkek tekintendők mérvadóknak.

Az ezen czikkeken megnevezett társulat (die Bruderschaft in der forstatt auf den Naystift, die gegen der Statt wonend) nem lehet más, mint a kétvízköztí; mert ez közelebb fekszik a városhoz, mint a hidelvei s nincs különválasztva tőle a Szamos által.

A kétvízköztí Kalandos-társulat emélfogva 1587-ben már hűzamosb idő óta létezett.

E társulat tagjaihoz tartoztak kezdetben a hidelve lakosai is.

A külvárosi lakosság szaporodása folytán különválnak a *hidelvei Kalandos* a kétvízköztitől, s később aztán a hidelvei társulat a már

Itt városi monografiánk érdemes szerzője a hidelvei (helyesebben: kismezei) temetőt a város tulajdonának mondja, daczára azon köztudomású és kétségsbe nem vonható ténynek, hogy ezen temető három évszázon át a kétvízköztí és a két hidelvei Kalandos tulajdonában és folytonos használatában volt s csak 1881-ben a köztemetőkről szóló szabályrendelet alkotása következtében íratott a telekkönyvbe a város nevére.

Rendkívül sajnálandó, hogy városunk monografiájának élvezése és irodalmi felhasználása a tartalomjegyzék Ariadne-fonalának hiánya miatt rendkívül meg van nehezítve. Keresve-kerestem Kalandosainkra vonatkozó részleteket, de nem találtam semmit. Pedig elérték volna szeríntem az öt kötetnek egy-két oldalán ezen több évszáz óta fennálló közhasznú társulatok, a becsületes Kalandos-czéhek czikkei is a sok iparos-czéh alapszabályai mellett és megérdemelték volna felebaráti kötelességük hű teljesítéséért az elismerésnek néhány meleg szavát!

főlemlített okból megint az *öregebb és az ifjabb hidelvei Kalandosra* oszlik.

Ezen vélemény mellett harczol azon döntő érv, hogy az 1587-ik évi alapszabályok és a Fleyscher Pál részéről szólóje — a későbbi kismezői temető — fölött ugyanazon évben kiállított ajándéklevél még manap is a kétvízközi Kalandos birtokában vannak, a mi nem volna megmagyarázható, ha az 1587-iki Kalandos azonos volna a hidelveiek egyikével.

E vélemény mellett szól továbbá az is, hogy az ifjabb hidelvei kalandos cikkeinek ezek a zárszavai: «Ezen articulusokat összeállították az mi régi ős atyáink az 1785-ik esztendőben. De midőn azt régiség és betűváltozás miatt olvasni nem lehetett, hát elhatározták, hogy megújítsák 1883-ik esztendőben» — csak az 1587-ik évi, német nyelven szerkesztett alapszabályokra és a hidelvei kalandosoknak a kétvízköztől való leszármazására magyarázható.

Aránylag nagyon rövid idő alatt (1587-től 1613-ig) ment végbe külvárosi Kalandosaink szervezése:¹⁾ mert 1613-ban már létezett mind az öt még manap is fennálló Kalandos, u. m.:

1. *A kétvízközi Kalandos*; jelenleg 53 taggal.

Német nyelven szerkesztett cikkei 1587-ből valók. A város tanácsa ugyanazon évi február 22-kén erősítette meg. Bevezetésből és 14 cikkből állanak, melyek közül az utolsó később toldatott hozzá. E cikkek magyar fordítása 1667. január 13-ikán kelt. A jelenleg érvényes articulusokat a városi tanács 1827. május 16-ikán erősítette meg.

2. *Az öregebb hidelvei Kalandos*; jelenleg 200—220 taggal.

Ezen társulat alapszabályait a városi tanács 1625. márczius 10-ikén újabban erősítette meg. A tanács megerősítő bevezetésében kimondja, hogy a társulatnak régibb cikkei a viharos idők alatt elvesztek s hogy ezen megújítás a társulat öregei részéről megtartott régi jó szokás szerint történt.

Ezen czéh-kiváltságlevel alakjában kiállított cikkeket rendkívül érdekessé teszi először az, hogy a Calanda, Calandos és Ka-

¹⁾ A társulati cikkeknek későbbi módosításai jelentéktelenek. Az 1648-, 1735-, 1780-, 1824-, 1826- és 1827-ben végbement változások vagy az olvashatlanná vált cikkek hiteles másolatát, vagy pedig az idő folyamán hozott újabb határozatok hatósági megerősítését tartalmazzák.

landos kifejezések bennök gyakran ismétlődnek és a magyar szöveg bizonyos üdeséget és eredetiséget mutat; másodszer e cikkeknek azon határozott követelése, «hogy e Kalandosnak mindenik tagja egy istent szolgáljon, egy hűtön legyen és egy templomban járjon.»

Az 1780. decz. 20-ikáról keltezett cikkek, úgy látszik, még ma is érvényben vannak. Az ezen cikkek bevezetésében a hidelvei Kalandos keletkezésére nézve elmondottak nem megbízhatók, mert okmányilag kimutatott tények által czáfoltatnak meg, s nem a cikkek írói részéről tapasztaltakról, hanem másfél évszázás hagyomány elbeszéléséről van bennök szó.

3. Az *ifjabb hidelvei Kalandos*, jelenleg 280—300 taggal.

Ezen társulat jelenleg érvényes cikkei 1884-ben újítottak meg.

4. A *külközép-utczai Kalandos*, jelenleg 300 taggal.

E társulat cikkeinek czimlapján e szavak állanak: «Anno Domini 1613.» a miből következik, hogy akkor már létezett. A vároosi tanács e társulat cikkeit 1735. febr. 16-kán is megerősítette. A jelenleg érvényes cikkek (articulusok) egy «előbeszéd»-ből, 33 cikkből- és a bevégezés-ből állanak s 1826-ban erősítették meg utóljára a v. tanács részéről.

5. A *külmagyar-utczai Kalandos*, jelenleg 86 taggal.

Az 1613. január 21-ikéről keltezett articulusok, melyek 1648. febr. 12-ikén 7 cikkel megtoldattak, s a v. t. részéről 1735. febr. 16-ikán újolag megerősítették. A jelenleg érvényes cikkeket a vároosi tanács 1827. június 30-kán hagyta jóvá.¹⁾

Kalandosaink szervezete általában véve a következő:

¹⁾ A 2, 3 és 4 alatti Kalandosok tagjainak számát a társulatok atyáinak és jegyzőinek szóbeli kijelentései alapján írtattam ide; mert a tagok névjegyzékét nem tekinthettem meg. Az. úgy látszik, legkésőbbben alakult külszén-utczai Kalandos, melynek cikkei, 1821. szept. 20-án újítottak meg és eltekintve a megerősítési záradék keltétől mindenben összhangzók a külközép-utczai Kalandos cikkeivel, tagjainak csekély száma és számadásainak adatai után ítélve, nagybőrmű működést nem tudott kifejteni és 1884. végén feloszlott.

A függelékben csak a Kalandos-társulatoknak legérdekesebb cikkeit közlöm, még pedig tekintettel arra is, hogy minden évszázából egy példány legyen képviselve.

I. alatt közlöm a kétvízközi Kalandos-társulatnak 1587-ik évi cikkeit;

II. alatt Fleyseher Pál 1587-ik évi ajándéklevelét;

III. és IV. alatt az öregebb hidelvei Kalandosnak 1625- és 1780-ik évi cikkeit;

Noha Kalandosaink tagjai manap majdnem kizárólag földművesekből állanak, azért társulataik mégis úgy szervezetők, mint működésük tekintetében, sok hasonlatosságot mutatnak fel a régebben létezett iparos-czéhekkel.

Czéheknek is hívták a Kalandosokat és ezek is állottak a „czéh-commissariusok” felügyelete alatt.

Január havában, egészen a czéhek módjára, tartották és tartják még most is rendes közgyűléseiket.¹⁾

Az 1587-ki czikkek azt is megkövetelik, »hogy mindenik keresztény testvér, ki a társulatba belépni akar, becsületes²⁾ és jámbor legyen.»

V. alatt a külközép-utczai Kalandosnak 1826-ik évi, jelenleg érvényes czikkeit;

VI. (a—d) alatt a Kalandos tisztviselők eskü-mintáit, és végre

VII. alatt az ifjabb hidelvei Kalandos búcsúztatóját.

A függelékben közöltek nyomtatásban ezelőtt nem jelentek meg.

¹⁾ Alkalmam volt a külmagyar-utczai Kalandosnak 1894. január 11-ikén tartott rendes közgyűlésén részt venni, s mondhatom, hogy azon férfias nyugalom és higgadság, melylyel a kalandosok ügyeiket intézték, a legkellemesebben leptek meg. A lemondó apa számadása a közgyűlés előestéjén megtartott „ratio-gyűlésben” megvizsgáltatván, a pénz elszámolása és megolvasása, a főlölegnek a társulati tagok és tisztviselők közt kiosztása a legnagyobb rendben folyt le. Egy Kalandos-tag, kire a sor került a dékánság viselésében, kérte a közgyűlést mentse fel a dékánság viselése alól, mert a vasuti szolgálat miatt nem viselheti. Alkalmos helyettest állított és 3 frt „dekáni illetéket” fizetett, mire a közgyűlés a dékánság alól fölmentette.

Egy a társulatlól 6 évvel ezelőtt ok nélkül kilépett kalandos, megbánván a kilépést s újból felvételét kérvén a közgyűléstől, 3 frt taxa és 50 krnyi büntetés azonnal lefizetése mellett vétetett fel.

Egy sirásótól megtagadta a közgyűlés a sirásói szolgálatnak pénzzel való megváltását, arra hivatkozva, hogy úgy is kevés a sirásó. A többi folyó ügyek elősorolását mellőzöm.

Érdekes incidens fordult elő a kalandos-apa felesketésénél. Mikor az apa felesketésére került a sor, már alkonyodott, a miért a notarius azt mondta: „Igen sőtét van már a szobában; nem tudom felolvasni az eskümintát!”

Erre az öregek egyike tiltakozott a lámpa meggyújtása ellen, mire a lemondó apa előállott és föleskette az új apát, könyv nélkül elmondva az előírt és a függelékben közölt eskümintát.

Igazán meghatott azon ünnepélyes komolyság, melylyel feleskették az új kalandos-apát, ki jobbját szíve tájára helyezve, két öreg között állott, a kik félkezeiket az esküt tevő vállára helyezték; így tette le az előírt hitet.

²⁾ Tájékoztatás végett ide igtatom az öregebb hidelvei Kalandos 1780-ik évi alapszabályainak 11-ik czikkét, mely így hangzik:

A Kalandos tagjait egészen a czéh módjára veszi fel belépési díj mellett; nem határozott időre, hanem rendszerint egész életök tartamára; mindamellett kiléphet a Kalandos tagja is »kiállási pénz» fizetése mellett.

A Kalandos társulatok tagjai:

a) *Fiak*, kik atyáik kezdeményezése alapján 10–12-ik életévökben vétetnek fel a társulatba.

15–16 éves korukig egyes társulatok tőlök a temetési számot vitetik a temetőről a kalandos-apa házához.

Egyes társulatok csekély évi díjat szedetnek be tőlök.

b) *Ifjak*, kik 15–20 éven át mint sirások és testvivők szolgálnak a társulatot.

c) *Öregek*, kik a viselt dékánság után, eltekintve az apaság vitelétől, más szolgáltatételre nem kötelezhetők, mint a halottak elkísérésére.

d) *Az elhunyt kalandos-tagok özvegyei*: kik csekély évi díjat fizetnek a társulat pénztárába.¹⁾

Itt már észlelhető az iparos czéh szabályzatának indokolatlan

„Ez is a Kalandos törvénye, hogy ha valaki az Kalandosbéli emberhez oly illetlen dolgot hallana, a mely ő hozzá nem illenék, p. o. a' lopás, paráz-
naság, hóhérral való ívás vagy társalkodás: tartozzék be mondani az Apának.
Az oly ember pedig a kalandosból kitiltassék, míg dolgát jóra igazította. Ka-
landosbéli embernek ne mondassék.”

III. Károlynak Bécsben 1732. ápril 19-én kibocsátott s városi levéltárunkban is megőrzött czéh-rendszabálya 13-ik pontjában, kikelve az iparosok közt uralkodó előítéletek ellen, fontoskodó bürokratikus tudáskossággal hangsúlyozza, hogy kulya vagy macska megölése avagy dög érintése époly kevésbé becssteníthet, mintha valaki véletlenül, vagy nem is tudva, kivel van dolga, a hóhérral ivott, járt vagy beszélt stb.”...

¹⁾ A kolozsvári asztalos-czéh alapszabályaiból Articulus Duodecimus. Si autem ex nobis magister vel domesticus ejus fuerit mortuus cum ceha universa sepeliatur honestissime. Si autem defuncti magistri relictus, post mariti decessum ceham intenteret vellet, tenebitur quotannis in ceham administrare monetam vocabulo cehali Léczpénz vocatam, id est denarios 12 et sic talibus etiam relictis donec illae ad vota secunda non transiverint et ceham tenerint pari modo ceha ipsa eidem in officio sepulturae tenebitur inservire. Quicumque vero magistrorum in sepultura se praesentem non stiterit, nec absentiae suae convenientem rationem dare quiverit, multa quinquaginta denariorum tenebitur. (A kolozsvári czéh-privilegiumok hiteles copijája 5—6-ik l.-ből)

utánzása. Mert az elhunyt iparos özvegyasszonya csak akkor fizeti az u. n. léczpénzt, ha maga az üzletet folytatja, míg a kalandos özvegyasszonya évi tagdíjával nem áll hasonló kedvezmény szemben, mert gazdaságának folytatása nem függ a Kalandos-társulati előjáráság engedélye megadásától.

Leányok nem tagjai a Kalandosnak, s nem is fizetnek értök.

e) *Salláristák*, kik magok részére díj fizetése útján temetés rendezését biztosítják. Egyes társulatok 3 írtos ú. n. »biztosíték» fizetését követelik egyszersmindenkorra és 1 írtos évi díjat. Más társulatok a forintos évi díj fizetésével megelégednek.

A Kalandos társulatok élén áll a kalandos-atya, kit a január havában tartott rendes közgyűlésen rendszerint két évre közös akaratból és egyetértéssel szabadon választanak.

A megválasztott, pénzbírság terhe alatt, köteles elfogadni a reá esett választást.

Az atyát hivatalában támogatja a 2 dékán, a 8, illetőleg 12 öreg és irodai teendőiben a deák (notarius).

A Kalandos-társulatok tisztviselői régebben esküt tettek tisztök átvétele alkalmával.

Jelenleg a tisztviselők felesketése még csak a külmagyar-utczai Kalandosnál szokásos.

A kalandos-atyák régebben fel voltak mentve a városi munka teljesítése alól, »mert sokat kellett bajlódniok a miserabilisek eltemetésével.«

Csalódnánk, ha Kalandosainkat egyszerű *temetkezési társulatoknak* tekintenők.

Gyökerestül megváltozott közigazgatási rendszerünk uralma alatt ugyan nem gyakorolhatják e társulatok tagjaik fölött úgy, mint 1848 előtt, a büntető- és fegyelmi hatalmat, az által, hogy a mulasztók, engedetlenek és ellenszegülők ellen az 1848 előtt készült articulusaikban kiszabott pénzbírságot, elzárást, vagy hat ütésig terjedő pácza-büntetést alkalmazzák; de a társulat előjárásága bizonyos esetekben még most is pénzbírságokat szab ki, vagy pedig, mint becsületbírság működik, s a kalandos-atya a társak közt támadt egyenetlenségeket, mintegy békebírói funkciót teljesítve, intézi el.

Régebben a pénzbírságokat a tagok megzalogoltatása és a bírság nem fizetése esetében a lefoglalt tárgyak elárverezése út-

ján hajtották be; jelenleg a zálogolástól egészen eltekintve, nyilvánartják a tagok tartozásait az úgynevezett »*Restánczia-könyvben.*»

Ha »hátralékos» házában haláleset fordul elő, akkor a társulat a temetés rendezését s abban való testületi részvételét a hátralék-nak előbbi lefizetésétől teszi függővé.

Ezen praxis különben nem a mostani Kalandosok találmánya; mert erről már a kolozsvári szöcsököknek 1488-ik évi czéhszabályai is szólnak, azt rendelvén: »Item wer in der Czech schuldich ist und styrbt, den zoll man nicht bestatten her thw den der Czech genug ader zetz ein phant.»

A Kalandosok működésének legfontosabb oldala mindamellett kezdettől fogva a társak keresztény temetésén való részvétel vala, s manap majdnem egyedül az.

Mihelyt halálesetet bejelentenek a kalandos-atyánál, ez a ki-múlt nevét, s a gyászolók kívánsága szerint a temetés helyét és idejét egy czédulára írva, a *Kalandos-táblára*¹⁾ szegzi, melyet a társulatnak összes tagjai között köröztet, kik bírság terhe alatt kötelesek, azt mindaddig továbbítani, míg megint az atyához vissza-érkezik. A nem sorban, hanem különböző helyeken elszórtan lakó tagokat a dékánok szóbelileg tudósítják a temetés idejéről és helyéről.

A kalandos-apától a halálesetről értesült egyik dékán ren-dezi a temetést, a másik kirendeli a sírásókat, szigorúan megtartott rend szerint megjelöli az ásandó sír helyét, s új sír ásására 3, régi sír nyitására 2 ifjat, újoncz-sírasó mellé két tanúlat rendel ki. A sírok megfelelő ásása részletes szabályok által és ezek megtartása pénzbírságok kiszabása által van biztosítva.

Kalandosaink czikkei azon érdekes rendelkezést is tartalmaz-zák, hogy »a dékány ne tartozzék a temető rendnek részegségre való pénzt adni.» A »*borravaló*» tősgyökeres ősenek kissé -nyers, de máskülönben nem helytelen jellemzése!

A *virrasztást* a keservesek ritkán veszik igénybe a társulat

¹⁾ A Kalandos-tábla negyedréti alakú, fogantyús faábla. A külközép-utczai kalandos-atyánál láttam jávorfából csinosan készült, összehajtható ska-tulyát, melynek egyik belső oldalát egy üvegtábla fedi. Ez alá kerül a körö-ztetendő tudósítás.

tagjaitól. Ha kivételképen mégis megtörténik, akkor 10—12-en virrasztanak, még pedig, ha a helyiség megengedi, nem magában a halottas szobában.

Éjféltkor eléneklik a virrasztók a szokásos gyászdalokat, mire a keservestől hideg ételt és bort, vagy pálinkát kapnak.¹⁾

A temetésre kifizőtt időben összegyűlnek a Kalandos tagjai a keserves ember háza előtt. A dékánoktól kirendelt ifjak viszik a koporsót, helyenkint váltakozva, a temetőbe. Kivételképen használnak már halottas-kocsit is.

Ha a gyászmenet a sirhoz érkezett, eléneklik régi gyászdalokat, mire a koporsó leeresztése után a Kalandos notariusa elmondja a halotti búcsúztatót, melyek egyikét a függelékben azért is közlöm, mert szövegének egyes helyei arra engednek következtetni, hogy az a hitújítás előtti korban készült.²⁾

Az eltakarítás után a társak a keservest házához elkísérik, a mivel a végtisztességedás köteleességének eleget tettek.

Az oltártársulatok, az iparos-czéhek³⁾ és a Kalandosok városunkban évszázakon át nem csak »társaikat» temették el, hanem a czikkeikben megállapított díj fizetése iránt kötelekükön kívül álló személyeket is.

Rendkívüli esetekben. u. m. járványok esetében, háború idején a városi hatóság is segített, míg végre a temetkezési magánvállalatok keletkeztek, melyek korunkban temetések rendezésénél a főszerepet viszik.

E helyen egészen önként merül fel az a kérdés: vajjon miért maradtak fenn a külföldiekkel majdnem egyidejűleg alapított kolozsvári Kalandosaink egészen napjainkig, holott bel- és külföldi testvértársulataik már régen — nagyrészt már évszázak óta — eltűntek?

Igen plausibilis és közelfekvő, úgy látszik, az a gondolat, hogy kolozsvári Kalandosaink életképességének okát földmíves-tagjaik con-

¹⁾ Vajjon ez a hajdani halotti török elhalványult maradványa?

²⁾ Most már különböző búcsúztatókat mondanak, illetve olvasnak ki a „Halotti búcsúhangok”, vagy a „Protestáns halotti búcsúztatók”-ból, melyek nyomtatásban is megjelentek.

³⁾ A városi levéltárban megőrzött „kolozsvári czéh-privilegiumok hatósági copiájának” megtekintése meggyőzött arról, hogy valamennyi iparos-czéh czikkei rendelkeznek a czéh-tagok eltemetése iránt.

servativ szellemében és puritán életnézetében keressük, kik kevés kivétellel a helvét hitvallás tagjai.

De nem bízhatom teljesen e hypothesis jogosultságában. Külvárosi polgártársainkat — eltekintve a czifra szó és a virtus ismeretes tulajdonságaitól — mint munkás, derék és hazafias gondolkodású polgárokat ismerem és nem habozom kimondani, hogy a Kalandos társulatok megalapítása és annyi időn át gondos kezelése nekik rovandó fel érdemül.

De egyedül ebben nem kereshetjük Kalandosaink tenmaradásának okát; ezt inkább abban kell találnunk, hogy vagyont nem gyűjtöttek s ennél fogva nem rendezhettek nagy ünnepélyeket és lakomákat úgy, mint külföldi testvértársulataik.

Leginkább a társulati vagyon hiánya (mert egész vagyonuk a kismezői temető) mentette meg őket az elfajulás és a korai haláltól.

Mindenkor csak kis tagdíjakat gyűjtvén, azokat a társulat céljaira. ú. m. temetési szerszám beszerzésére és temetőjük jó karban tartására fordították s a pénz maradványt minden évben a rendes közgyűlés alkalmával tagjaik között kiosztották.

Ezen korlátolt életkorú társak szerény egyesületei tehát szegények maradtak; de azért mégis tisztetreméltók nemcsak magas koruk, hanem még inkább azon teljes odaadás miatt, melylyel tagjaikat évszázak óta nemzedékről-nemzedékre minden felbeszakítás nélkül a keresztyén temetkezés végtisztességében részesítve, még legszegényebb s legelnyomottabb tagjaiknak is megkönnyítették az élettől való megválást azon vigasztaló és lélekemelő tudat által, hogy hűséges társak, kik életökben is támogatták szóval tettel, szívesen fogják teljesíteni érdekükben a végtisztességet is.

S ha már a Kalandosok, mint a középkori társulási szellem alkotásainak korunkig érő maradványai méltán fölkeltek a jog- és művelődés-történész érdeklődését, akkor egyetlen egy futólagos pillantás városunk történetére meggyőzhet arról, hogy e közhasznú társulatok épen a mi városunkban mindazt bőven megtalálták, a mi keletkezésüket, felvirágzásukat és fenmaradásukat megkönnyítette és nagyon előmozdította.

Városunk, szerény nagysága mellett, oly multtal dicsekedhetik, mint kevés más város e hazában.

Római és germán művelődés romjain állva, városunk jelentéktelen »villa« homályából felküzdötte magát oly városi közélet ma-

gaslatára, mely a XV. és XVI-ik évszázban az ország legelsőihez tartozott.

Tény, hogy azon fényes kiváltságok, melyekkel nagy fia szülő-városát elhalmozta, s melytől az »igazságos« király iránt táplált kegyelele és legbensőbb hálája jeléül méltó emlékszóbor felállítását nemsokára jogosan várhatjuk, hatalmasan lendítettek a város felvirágzásán és anyagi jólétének emelkedésén.

De ezen felvirágoztatás érdekében mégis a legtöbbet tett a városi lakosság tettereje, védképessége és értelmisége s különösen a kor követeléseinek s a megoldandó közfeladatoknak helyes felfogása.

Két nagy eszméért harczolt városunk polgársága a XV. és XVI-ik évszáz folyamán férfias erővel, szívós kitartással és bámulatos lelkesedéssel: mindenekelőtt a nemzeti kultúra létesítése és állandósítása érdekében e város falai közt és aztán a vallás- és lelkiismeret-szabadság biztosításáért.

Ezen város magyar-ajkú polgársága a várost a száz elemtől hosszadalmas és makacs küzdelmek után elhódította és egy kis töredék kivételével teljesen megmagyarosította.

Városunkban a könyvnyomdászat nemsokára feltalálása után meghonosulva, innét a nemzetet a szellemi munka számos és értékes terményeivel gazdagította.

Városunk falai közt a vallásos meggyőződés viharos időkben biztos menhelyet talált fanatikus üldözés elől.

Approbatáink első szava a vallás. A humanitás és a türelmesség szelleme lengi át vallás-törvényeinket, melyekre minden hazafi büszkén és megelégedéssel tekint; mert az *Approbatæ* és *Compilatæ Constitutiones* darabos, döcögös magyarsága többet ér nekünk, mint a XVI-ik évszáz hazátlan humanistáinak kiköszörtült és csiszolt latin szövegei.

Az állam és az egyház közt újra kitört harczban államunk, ha a honfoglalás ezeréves fordulóját mint kultur-állam és azon el nem utasítható kötelességek teljes tudatában akarja megünnepelni, melyek teljesítését ezeréves állami lét egy kultur-nemzetre ró, akkor férfias nyugalommal, de egyszersmind meg nem hajtható szilárdsággal szembe fogja állítani a középkor világnézetéhez szívósan ragaszkodó egyház »Non possumus!«-ával az újkori alkotmányos állam hatalmas »possumus!«-át, hogy ezáltal kielégítően megoldhassa ösz-

szes jog- és művelődési feladatait tulajdon céljainak megfelelően és valamennyi polgára javára.

Az állam és az egyház közt támadt e küzdelemben a mi városunk képviselőtestülete is, híven maradva elődeinek hagyományaihoz és e városban meghonosult vallásos türelmesség szelleméhez, az újkori, alkotmányos magyar állam, a szabadság és haladás pártjára állott.

A Kalandosoknak is csak igazságot szolgáltatott városunk akkor, mikor, némileg eltérve köztemetőinek rendezéséről szóló 1881-ik évi szabályrendelete határozataitól, 1882: 12384. számú végzésével tanácsa — *lex loquens*-e — útján kimondotta: »hogy a hidelvei öreg és ifju Kalandosok és a kétvízköztiek közül azok, kiknek ősei a kismezőben vannak eltemetve, ott halottaik számára ingyen sírhelyet vehetnek igénybe, a kétvízköztie, külközép-, külmagyar- és szén-utcai Kalandosok pedig a szokásos pásztordíj¹⁾ mellett a köztemetőben kapjanak ingyen sírhelyet és a sírásást saját tagjaik által gyakorolhassák a temető és más rendészeti szabályok szigorú megtartása mellett.

Ezen már évek óta függő ügynek igazságos és végérvényes elintézéséhez még csak az kívántatik meg, hogy a város a telekkönyv helyszínelése alkalmával a maga részére igénybe vett és a maga nevére íratott kismezői temetőt törvényes tulajdonosainak, t. i. a kétvízköztie és a két hidelvei Kalandosnak visszaadva, tulajdonjoguknak telekkönyvi bekebeleztetését megengedje.

Végül a hidelvei Kalandosoknak, kik, a mint az árvaszékünknel megtekintett iratokból meggyőződhettem, épen most alakítják át alapszabályaikat, úgy mint városunk többi Kalandosainak, csak azon jóakaró tanácsot adhatom:

Tartsák meg régi jó nevöket új Articulusaikban is! *Maradjanak Kalandosok!*

Mert ez a név több mint öt évszazon át becsületesen végzett munkának és mindenkor híven teljesített felebaráti kötelességnek éke-sen szóló tanúja!

DR. LINDNER GUSZTÁV.

¹⁾ Tíz krajczárt egy sírért.

Fejlődés és Erkölcstan.

(III-ik és befejező közlemény.)

Szerző jegyzései értekezéséhez.

4. lap 10 sor. „*Látszatait mutatják.*“

Óvakodással szólék a körben forgó fejlődésnek az élő lényekben mutatkozó «látszatosságáról»¹⁾; mert szemesen vizsgálva a növény és állat életfolyamát egy magába visszatérő kör nem tükrözi pontosan. Igazában az történik, hogy a legalsó szervezetek kivételével a növekedő csirának egy része (*A*) a szervezeteket és szerveket hozza létre, a másik része (*B*) pedig kezdeties állapotban marad vagy csak csekély mértékben változik. Az (*A*) félből a megnőtt lény válik, és előbb-utóbb elpusztul, holott a (*B*) télemek némely részei kívánnak és mint magzat folytatják a faj életét. E szerint, ha egy szervezetnek legkorábbi (*B*) elődjétől való leszármazása egyenes vonalát felfelé nyomozzuk, úgy jő ki, hogy (*B*) soha se halt ki mint egész, hanem csak részei hullottak el és haltak ki minden egyes maradékában.

Mindenki tudja, miképp viselkednek az epertő «indái» Egy élő szövetű szálhajtás untalan nő a szabad végén, míg jó hosszúra nyúlik. Közbe-közbe rügyeket fejt, a melyekből epertővek kelnek és ezek az inda kapcsoló szárai elhaltával függetlenekké válnak.²⁾ De az inda megmaradt része határtalanul élhet s nőhet és ha a körülmények kedvezők, nem látni okát, hogy miért haljon ki valaha. A (*B*)nek nevezett állomány hasonló némileg az indához. Ha helyreállíthatnók azt a szakadatlanságot,³⁾ a mely egykor a (*B*) részei tulajdona és a leszármazás egyenes vonalán minden egyénben benne volt, azok egy indát alkotnának, a mely az egyéneket összekapcsolná és sohase veszne ki egészen.

¹⁾ The appearance of cyclical evolution.

²⁾ Az epertenységstők nem várják meg az indaszár természetes halálát, hanem mihelyt a rügyéből kelt tő meggyökeresedik, elvágják az anyatóhoz kapcsoló részét.

³⁾ Continuity.

Egy faj változatlanul él, mindaddig, míg a fejlődésnek (B)ben honoló hathatósága megmarad; mindaddig, míg pl. az eperinda rü-gyeiből jellegszerű eperővek válandók. De e fajnak eléhaladó fejlődésével a (B)beli hathatóság is mindig főlebb-főlebb fokozódik. A hátrahaladó fejlődésben¹⁾ az ellenkező történik. Az «atavismus»²⁾ jelenségei azt látszanak bizonyítani, hogy a hátrahaladó fejlődés, azaz egy vagy más fajnak korábbi valamelyik alakjára való visszatérése, számbaveendő lehetőség. Az az alkat egyszerűsödése azonban, a mely egy csoport elődi tagjaiban gyakori, nem tartozik ama jelenség alá. A nyű alakú, tagatlan *Lernaea*³⁾ a csoportjabeli soktagú állatok fejlődésének egyik fokozatához sem hasonlít.

B. Ide vág korunk híres zoo- és biologusa, Weisman ivarsejt-elmélete is.⁴⁾ Meg van benne a főlebb magyarázott A és B rovat, de azzal a különbséggel, hogy substratumaik vannak, a mik nélkül szerzőnkéi, mint elvont fogalmak, szűkölködnek. W. a szöveteket alkotó sejteket különbözteti meg ivariakra és szövetiekre; amazok örökre maradandók, halhatatlanok, ezek ideiglenesek, veszendők. Minthogy H. nem említi, hihetőleg egymástól függetlenül jött a két tudós azonos feltevésekre, a mely körülmény valószínűségök mellett szól.

4. l. 14. s. al. „*hogyan van.*“

Herakleitos mondja: «Ποτάμιον γὰρ οὐκ ἔστι δις ἐμβῆναι»: de egészen pontosan szólva, a folyó megmarad, noha az azt alkotó víz változik — éppen úgy, mint hogy egy ember megtartja az azonosságát, bárha testének egész állománya untalan más-más.

Seneca igen jól fejezi ki (Epist. LVIII.): «Corpora nostra rapiuntur fluminum more, quidquid vides currit cum tempore; nihil ex his quae videmus manet. Ego ipse dum loquor mutari ista, mutatus sum. Hoc est, quod ait Heraclitus: „In idem flumen bis non descendimus.“ Manet idem fluminis nomen, aqua transmissa est. Hoc in amne manifestius est, quam in homine, sed nos quoque non minus velox cursus praetervehit.

9. l. 11. s. al. „*töprengések poklait.*“

«Multa bona nostra nobis nocent, timoris enim tormenta memoria reducit, providentia anticipat. Nemo tantum praesentibus miser est.» (Seneca. Epist. V.)

A Római Bacon bölcs és fontos aphorismái közt kevés érteti

¹⁾ The progressiv evolution.

²⁾ „Atavismus“ műszó alatt azt a jelenséget érjük, hogy bizonyos faj egyénein korábbi nemzedék jegyei vagy tulajdonságai mutatkoznak. Mint pl. ha egy nemesített almafa vadalmát terem.

³⁾ Rákfélék (Crustacea) családjába tartozó nem.

⁴⁾ Sexualzellen.

mélyebbre hatólag az élet valódiságait,¹⁾ mint a «Multa bona nobis nocent.» Ha rossz dolgokban jó lélek van, legalább éppen oly igaz az is, hogy a jó dolgokban rossz lélek van. Mert a dolgoknak szint-úgy, mint az emberekben, megvannak a (jó) tulajdonságaik hibái.²⁾ A tapasztalástól tanult, legutóbbi és nem legkevésbé fontos lecczék egyike az, hogy bármely alakú sikerért súlyosan kell adóznunk, és hogy az áldások közönségesen a felsülés³⁾ lárváját viselik.

13. l. 12. s. „lélekvándorlásban.“

«Minden ember testében van lélek, a mely a test halálakor elreppen, mint madár a kalitkájából, és új életre kél, ... vagy mennyekre, vagy pokolra, vagy földre. Egyetlen-egy kivétel oly ember ritka esete, a ki ebben az életben az Isten igazi ismeretéhez jutott. A Buddhismus előtti elmélet szerint az Istenek útján az Istenhez ér és vele egyesülve, halhatatlan életre kél, a melyben az egyénisége nem enyészik el. A későbbi elméletben a Nagy Lélek teljesen elnyeli az ember lelkét, ez elvész benne s aztán nincs független létezése. Minden más ember lelke a test halálával új létezésbe megy át a lét sok különféle alakjai valamelyikébe. A mennyben vagy a pokolban nem száll testbe a lélek, hanem istenné vagy alistenné⁴⁾ válik; a nagy isteneken kívül semmi emberfeletti lényt nem kell örökkévalónak, hanem csak ideiglenes teremtménynek tartani. A lélek, ha visszatér a földre, vagy száll, vagy nem száll új testbe; ez pedig lehet emberi lény, állat, növény vagy akár élettelen test. Mert mindezeknek lelkei vannak és e lelkek s az emberekéi közt nincs voltaképpeni különbség — mindnyájok csak szikrái levén a Nagy Szellemnek, a ki egyedül a valódi létezés.» (Rhys Davids, Hibbert Lectures, 1881.)

Mert a mit az Indiai bölcsletről beszéltem, azt kiváltképpen a kezdeties Buddhismus és ennek a Hindu gondolkodáshoz való viszonya világos magyarázatának köszönhetem, a melyet Rhys Davids az értekezéseiben közölt. Dr. Oldenberg «Buddhája» is sokat segített. Az átköltözés elméletének eredete megfejtetlen kérdés. Világos, hogy nagyon különbözik az Egyiptomiak lélekvándorlásától.⁵⁾ Tény az, hogy mivel az emberek a más világot ennek az álomképeivel⁶⁾ lakatják, az Egyiptomi tan az Indiait, mint ősiebbet teszi fel.

Rhys Davids részletesen tárgyalja az átköltözés erkölcsi fontosságát. «A legutóbb hirdetett fürkészetek⁷⁾ egyike azt törekszik megállapítani, hogy minden ember jelleme az elődeitől öröklött jellemben leli magyarázatát, abban t. i., a mely mult létezésék végetlen sorában alakult fokozatosan; csak hogy módosítják a születése körülményei, ámde ezek a körülmények is szint' úgy mult okok ered-

1) Realities. — 2) Les défauts de leur qualités. — 3) Failure. — 4) Demon. — 5) Metempsychosis. — 6) Phantoms. — 7) Speculation.

ményei. Gotama fürkészését szint' azon szókkal lehetne kifejezni. De azt a csudaszerű feladatot is megkísérte kimagyarázni, még pedig más alakban, mint a hogy a korunkbeli elmélet eléadóinak tetszett, a melyet a Jób könyve bámúlatos drámája is szándékszik kimagyarázni, — u. m. azt a tényt, hogy a jó szerencsének meg a nyomornak kiosztogatása *merőben* független azoktól az erkölcsi tulajdonságoktól, a melyeket az emberek jóknak vagy rosszaknak neveznek. Nem csudálhatni, hogy egy tanító (Gautama), a kinek rendszere oly lényegesen erkölcsjavítás,¹⁾ kötelességének érzi okát keresni annak az úgy látszó igazságtalanságnak. Annál is inkább, mivel az öröklötte hit: a lélek átköltözése gondoskodott egy oly megoldásról, a mely tökélyesen kielégítette mindazokat, a kik azt a hitet elfogadhatták.» (Rhys Davids. Hibbert Lectures.) Bátorkodom ajánlani, hogy az idézett helyen a «*merőben*»-t váltsuk ezzel fel: «nagy mértékben.» Hogy egy hajó útja jól vagy rosszúl üssön ki, nagy mértékben független a kapitánya viselkedésétől, de szintoly nagy mértékben függ attól a viselkedéstől is. Egy orkánnal szemben tehetetlen, de jókora vihart kiállhat.

13. l. 10 s. al. „*ős számadásnak.*“

«A lélek külső állapotát minden újjászületésben egy előbbi születésbeli cselekvényei határozzák el: de minden külön cselekvény és nem a rossz és jó cselekvények összevegi összemérése hajtja a serpenyőt erre vagy arra. Egy jó ember, a ki csak egyszer rágalmazott, százezer évet tölthet el, mint isten, és miután jó cselekvényeinek kifogy az ereje, vétsége következtében némának születhetik újra és egy zsvány, a ki csak egyszer követett el irgalmasságot, ez erénye következtében király testében kelhet új életre s azután rossz élete következtében méretlen ideig szenvedhet kínokat, mint testetlen szellem, vagy sok izben születhetik újra rabszolgának, vagy páriának.

Ezen elmélet szerint semmiképp sem lehet a cselekedet következményei elől menekülni; csakhogy csupán a saját cselekvényei következményeit kell kiállania. Ez a kényszerűség magából indul ki és soha sem szűnhetik meg, és eredményét soha sem lehet előre megmondani. Ha az rossz, sem változtatni rajta, sem elejét venni nem lehet, mert lám egy már megtörtént októl függ, melyre már semmi hatósága sincs a léleknek. Sőt semmi szakadatlan öntudat, sem multa való emlékezés sem útasíthatja jövő sorsa megtudásában. Egyetlen egy jó kilátása arra van, hogy szaporíthatja ez életben a jó cselekedeteit, hogy gyümölcsözzenek neki a többiekkel együtt. És ez a jövő életében is azon feltételek alatt eshetik meg, a melyek alatt a jelenvalóban, az is mint ez öregségnek, hanyat-

¹⁾ Ethical reformation.

lásnak, halálnak levén alája vetve és szintűgy, mint a jelenvaló hibák, tudatlanságok vagy bűnök elkövetésére ad alkalmat, a melyeknek megint kikerülhetetlenül kell szülniök a következményeiket. betegséget, tehetetlenséget, keserűséget. Így lökdösődik a lélek élet-ről-életre, az átköltözés nagy oceánában hullámról-hullámra. Es ebből senkinek sincs menekülése, kivéve azokat a keveseket, a kik emberi életök folytán a Nagy Szellem ismeretéhez jutnak és így halhatatlanságot nyernek, vagy, mint a későbbi bölcselek tanították, az Isteni Valóságba ¹⁾ beléhalnak.» (Rhys Davids. Hibbert Lecture.)

A halálutáni állapot, a mint azt a Hindu bölcselek képzelték, a Római Egyház Purgatoriumához hasonlít féligmeddig; csakhogy az onnan való szabadulás nem Isteni — netalán papok vagy szentek közbejárásával módosított — végzéstől, hanem az egyén tetteitől függ és hogy a jóknak vagy azoknak, a kikért jól imádkoztak, végleges kiszabadulása és mennyei áldott állapotba jutása felől biztosítja vallása a katholikust; holott a hindu egyénnek a beléhaláshoz vagyis a Nirvánába jutáshoz igen vékony remény van nyújtva.

15. l. 5—6. s. „*karma* nevet adtak.»

«Az akkoriban érvényre jutott átköltözési elméletnek az a része, a melyet nem lehetett hamisnak bizonyítani, úgy látszott, hogy egy mélyen érzett szükségen segít, úgy látszott, hogy erkölcsi okot szolgáltatott, a melynél fogva ki lehessen magyarázni a boldogságnak és keserűségnek aránytalan felosztását, a mely oly igen összeférhetetlen az emberek mostani jellemével. Annál fogva «Gautama» még mindig állította az embernek előbbi létezését, de koránt sem abban az értelemben, a melyben szokták közönségesen eléadni.» Ő a «jellem átköltözését» tanította. «Gotama azt tartotta, hogy minden lénynak, akár embernek, akár egyébnek a halálát csupán csak a «Karmája», azaz elmei és testi cselekvényei eredménye éli túl. Minden, akár emberi, akár isteni egyén kimúlt egyének hosszú sora «Karmájának» utolsó örököse, — oly hosszú sorának, hogy számítással nem lehet véget érni, vége pedig a világ romlásával fog egy időben történni.» (Rhys Davids. Hibbert Lecture.)

A fejlődés elméletében a csirának az a vergálása, ²⁾ hogy bizonyos faji jelleghez szabottan fejlődik, pl. hogy a paszulymag elvetve oly növénynyé gyarapodik, mely a *Phascolus vulgaris*-nak minden jegyeit viseli, az az ő «Karmája». Az mindazon körülményeknek, ³⁾ a melyek egy sok millió évre, arra az időre, a mikor az élet legelőbb jelent meg a földön, visszamenő ősök sorára hatottak, utolsó örököse és utolsó eredménye. A baktó állományának (B) felerésze (lásd az 1-ső jegyz.) egy kezdeties élő állományból indult, egykor szakadatlan láncz utolsó szeme, és az abból keletkezett egy-

1) Essence. — 2) Tendency. — 3) Condition.

másutáni fajok jegyei az ő fokozatosan módosított Karmája nyilatkozványai. ¹⁾ A mint Rhys Davids tanár helyesen mondja: »a hóvirág hóvirág és nem tölgyfa«, ²⁾ és éppen afféle hóvirág, mint hogy mult létezések végetlen sora Karmájának a jövedéke. ³⁾

16. l. 17. s. „*létezés vágya kialszik.*“

«Érdekes dolog megjegyeznünk, hogy éppen azt a pontot, a mely az elméletnek gyenge oldala, u. m. a Karma hatásának egy lénybe való tömörülését, ⁴⁾ már a korai Buddhisták is bökkenőnek ⁵⁾ látták. Részint azzal kerülték ki, hogy a haldokló egyénnek sajátságos szomja (erős vágya, Tanhá, ⁶⁾ a mely egyébaránt is nagy szerepet visel a Buddhista elméletben) okozza tettiesen a születését az új egyénnek, a kinek az előtte való egyén Karmáját örökölnie kell. De hogy az miképp eshetik meg, vagy miképp hozza létre az áhítozó vágy azt az eredményt, oly titoknak ⁷⁾ ismerték el, a melynek csak Buddha a tudója.« (Rhys Davids, Hibbert Lecture.)

A Stoicismus és Buddhismus párhuzamos vonásait meglepve látjuk a Tanhának megfelelő «életszomj» vagy «áhítozó vágy» kifejezésekben. Seneca ezt írja (Epist. LXXVI.): «Sī enim ullum aliud bonum est, quam honestum, sequetur nos *aviditas vitae*, aviditas rerum vitam instrumentium: quod est intolerabile, infinitum, vagum.»

B. Szerzőnk beleolvassa Senecába a Buddhismust. Az a «vágy», a mely «életet» szül, illetőleg teremt, merőben más, mint az, a mely a már meglevő «életet» kívánja folytatni. Az «aviditas vitae» után magyarázatúl következik az: «aviditas rerum vitam instrumentium.»

86. l. 11. s. al. „*azon eredményhez jutunk.*“

«A Buddhismus kiváló jelleme az, hogy új pályát nyitott a gondolkozásnak, hogy a feloldandó legmélyebb kérdéseket merőben más szempontból tekintette. Eltakarította a látás teréről azt az egész lélek-elméletet, a mely eddigelé babonások és tudósok elméjét egyaránt teljesen elfoglalta vala. A világ történelmében legelőször ő hirdetett oly üdvözülést, a melyet e világon, ez életfolytán, Istenre, vagy akár nagy, akár kis istenekre való minden hivatkozás nélkül maga számára és maga által, elérhet az ember. Szintúgy, mint az Upanisádok, a legfőbb súlyt az ismeretre fektette; de már nem az Isten ismeretére; hanem az emberek, és dolgok valódi természete tiszta felfogására. És az ismeret szükséges voltát a tisztaságnak, az udvariasságnak, a becsületességnek, messzeterjedő rendkívül nagy szeretetnek szükséges voltával szaporította.» (Rhys Davids, Hibb. L.)

¹⁾ Manifestation. — ²⁾ Azt bizony Rhys Davids úr nélkül is tudtuk már régen.

³⁾ Outcome. Neologismus, a melyet az angol-német szótárakban nem lelünk. Ha valamelyikben megvan, egészen más jelentésű, kereskedelmi műszó.

⁴⁾ Concentration. — ⁵⁾ Difficulty. — ⁶⁾ Trsná szanszkrit. — ⁷⁾ Mystery.

B. Ezzel az idézettel, melynek tartalma ellen nincs neki kifogása, felüti a fejét a nem csak naturalista, hanem agnosticus Huxley, és Herbert Spencer hívének vallja teljesen magát. Hogy miképp közzöni meg Spencer ezt a pártolást, meglátjuk a 98. lapra szóló jegyzés alkalmával.

H. Az akkori görög bölcelet hasonló irányt vett. Herakleitos szerint a mindenséget sem istenek, sem emberek nem csinálták, hanem mindig volt és mindig lesz; egy kellő mértékben égő és hamvadó tűz. (Mullach, Heracliti fragmenta.) És a mi szerepet utódjai, a stoikusok a «bölcs» tudományának s akarásának tulajdonítanak, az az ő istenségeknek inkább bókolat tárgyává tette, mintsem oly hatalommá, a melylyel számot kell vetni. A hindu vallásfelekezeteknél «Buddha» és «Arhant» fölül kerülnek. Brahmán¹⁾ és a stoikus «bölcs» legalább is Zeussal egyrangú.

Berkeley nem győzi állítani, hogy lélekről vagy szellemről nem lehet képzetünk.²⁾ — «Ha valaki kételkednék az igazságán annak, a mit itt nyilvánítok, gondolja meg, hogy bir-é képzetet alkotni erőről, vagy ható lényről,³⁾ vagy hogy van-é képzele arról a két erőről, a melyeket *akarat* és *értelem* nevekkal jelölnek, egyiket a másiktól megkülönböztetve, valamint egy harmadiktól is, u. m. az állomány vagy általában lény képzetétől, a mely azzal a viszonyias fogalommal párosul, hogy a főlebb nevezett erőknek substratumául vagy alanyaúl szolgál és a melyet *lélek* vagy *szellem* nevekkal jelölnek. Ezt tartják némelyek, de a mennyire láthatom, az *akarat*, *lélek*, *szellem* szavak nem felelnek meg⁴⁾ különböző képzeteknek, sőt igazában egy képzetnek sem, hanem valaminek, a mi merőben különbözik a képzetektől és a mi működő⁵⁾ levén, nem lehet semminemű képzethez hasonló, se nem viselheti egyiknek is a képét, (ámbar meg kell vallani, hogy van némi fogalmunk lélekről, szellemről és az elme műveleteiről, u. m. akarásról, szeretésről, gyűlölésről, annyiban, hogy tudjuk és értjük e szavaknak a jelentését.)» (Berk. The Principles of Human Knowledge, LXXVI. — V. ö. LXXXIX, CXXXV, CXLV.)

Vitatni való, vajon lehet-e »némi fogalmunk« arról, a miről nem bírnak »képzetet« alkotni.

B. Lehet biz' a, kétségkívül és vitatás nélkül. Huxley megharagudnék, ha azt kérdenők tőle: «van-e fogalma» attractióról, repulsióról, levegő és aether hullámvásáról, kúmiai rokonságról, atom-

¹⁾ Itt eltávoztam egy kissé az eredetitől, a mely nem egy tekintetben téves és így szól: „In Hindu speculation the „Arahat“, still more the „Buddha“ becomes superior to of Brahma.“ Az „Arahat“ gyanus szó, a mely sem szanszkritban, sem Páliban nem létezik. *Arhant* v. *Arhat* a Dzszainák vallásrendszereiben, a mely Kr. u. száz évvel keletkezett, főistent jelent, de Buddhának is egyik neve a sok közzül. Sem egyik, sem másik, hát nem bölcséleti „speculatio“ szüleménye.

²⁾ Idea. — ³⁾ Power or active being. — ⁴⁾ Stand for. — ⁵⁾ Agent.

ról, villamosságról? De aztán merné-e mondani, hogy «bir képzetet alkotni» igazi mivoltukról?

H. Berkeley különböző mondományokat ¹⁾ kapcsol a «felfogó tetties lényhez ²⁾, elméhez szellemhez, lélekhez vagy enmagamhoz. (I. II. Rész.) Az mondatik pl., hogy «oszthatatlan, testetlen, terjedetlen és romolhatatlan.» Az «oszthatatlan» mondománynak, noha nemleges alakú, erősen igenleges következményei vannak. Mert ha a «felfogó tetties lény» szorosan véve oszthatatlan, az ember lelkének azonegynek kell lennie az Isteni szellemmel, a mi Hindunak vagy Stoikusnak derék tanítmánya, de aligha az lenne az orthodox keresztény bölcselőnek. Másfelől, ha a felfogó tetties «lény» »állománya» fel van tettiesen osztva az egy Isteni és számtalan emberi valóságok közt, miképp lehessen az «oszthatatlan» mondományt jó móddal alkalmazni reá?

Úgy véne a szavakat, a mint idézve vannak, oda visznek, hogy az állománynak bármiféle ismerhetőségét kell tagadnunk. Az «anyag», a «szellem» szenvedményeivé ³⁾ levén felbontva, a «szellem» a gondolkodásnak és erőnek bévallott megfoghatatlan s megismerhetetlen személyesítésévé olvad ⁴⁾; következésképp a világegyetemben a látszatok tolyamán kívül minden csupádon csupa föltevés ⁵⁾. Valóban, a Pyrrhonista azt azt az ellenvetést támaszthatná, hogy ha «esse» a. m. «*percipi*», magának a szellemnek sem lehet másnemű létezése, semmint oly felfogás és (észrevétel = perceptio), a mely «enmagává» személyesítődik ⁶⁾, vagy mint egy másik szellem észrevétele. Az elsőbb esetben a tárgyas valóság tűnik el; az utóbbiban, a mint látszik, egyik a másikat észlelő szellemek végetlen sorát kell felvennünk.

B. Aztán mondja valaki, hogy kihalt a sophisták iskolája!

H. Figyelmet érdemel, hogy mily közel jár olykor Berkeley műnyelve a stoikusokéhoz; így (CXLVIII.) «A mint látszik, a *nem gondolkodók* csordája azt követeli, hogy *nem bírja látni az Istent* . . . De bizony csak ki kell nyitni a szemünket, hogy tisztább és teljesebb szemlélettel lássuk a mindenek legfelsőbb Urát, semmint teremtménytársaink bármelyikét . . . mindenkor és mindenütt látjuk az Istenségnek nyilvánvaló jeleit: minden a mit látunk, hallunk, érzünk vagy bármi módon érzéklünk, az Isten hatalmának levén jele vagy eredménye . . . » (CXLIX). «Ennélfogva, akárki előtt a ki legkevésbé is bir elmélkedni, semmisen lehet *kitűnőbb igazság, mint a létezése az Istennek*, vagyis annak a szellemnek,

¹⁾ Predicates. — ²⁾ Perceiving activ being. — ³⁾ Affections. — ⁴⁾ Hypostasis of thought and power. Fordítsuk le érthető nyelvre: „Öntudattá válik.“ Úgye lehet-e felfogást vagy észrevételt öntudat nélkül, fogást fogó nélkül, vételet vevő nélkül csak gondolni is? — ⁵⁾ Purely hypothetical assumption — ⁶⁾ Hypostasized into a „Self.“

a ki bensőleg van jelen elméinkben és alkotja bennök a különböző-különbféle képzeteket és érzéseket, a melyek szakadatlanul érdekelnek, és a kitől egészen és teljesen függünk, a *kiben élünk, mozgunk és létezünk.*» (CL.) («De azt kérditek, hogy hát a természetnek nincs-e semmi része a természeti dolgok alkotásában és mindnyájukat az Isten közvetlen és egyedüli munkálatának kell-e tulajdonítani? . . . ha *Természet* alatt az Istentől és a természet és az érzékelt dolgok törvényeitől különböző valamit értetek, meg kell vallanom, hogy az a szó nekem üres hang és semmi érthető jelentés nem fűződik hozzá.) Az így értett Természet hiú *Chimaera*, a melyet az Isten mindenüttjelenvalóságának és véghetetlen tökéletességének igazi ismerete nélkül szűkölködő pogányok állítottak elé.»

V. ö. Senecaval. (*De Beneficiis*, IV. 7.)

«Natura, inquit, haec mihi praestat. Non intelligis te, quum hoc dicis, mutare Nomen Deo? Quid enim est aliud Natura, quam Deus, et divina ratio toti mundo et partibus ejus inserta? Quoties voles, tibi licet aliter hunc auctorem rerum nostrarum compellare, et Jovem illum optimum et maximum rite dices, et tonantem et statorem; qui non, ut historici tradiderunt, ex eo, quod post votum susceptum acies Romanorum fugientum stetit, sed quod stant beneficio ejus omnia, stator, stabiliorque est: hunc eundem et fatum si dixeris, non mentieris, nam quum fatum nihil aliud est, quam series implexa causarum, illa est prima omnium causa, ex qua caeterae pendent.»

Látnivaló hát, hogy a jó püspök igen is keményen támadja meg a «pogányokat», a kik szavainak az övéi körülírása lehetnének.

Van még más irány is a Berkeley bölcséletében, a mely, nem mondom, hogy egyezik a Gautamáéval, de mindenesetre segít érteni a Buddhismus alapvető dogmáját.

«Úgy találok, hogy kényem szerint támaszthatok képzeteket az elmében és változtathatom s ide s tova tolhatom a jelenéseket¹⁾ valahányszor jónak látom. Csak akarnom kell s legott eléáll ez s ez a képzet a képzelődésemben s ugyanazon erővel el is törlődik és másnak ad helyet. A képzetek ezen alkotását s elenyésztetését bizvást nevezhetni működő elmének.²⁾ Ennyi bizonyos és tapasztaláson alapúl.» (Principles XXVIII.)

Azt képzem, hogy jó sokan és helyesen azt tartják, hogy a tapasztalás éppen az ellenkezőt mondja, és hogy akárkinek szoktak lenni képzeteik, a melyeket akarattuk semmi erőlködésével nem bírnak elméjükből kivetni és helyöket másokkal foglaltatni el.

B. Merem állítani, hogy középben van az igazság. Van akaratunktól függetlenül elé álló, vannak üldöző, olykor elútasíthatatlan képzeleteink; de vannak ám számtalanok, a melyeket akarattunkkal

¹⁾ Scene. — ²⁾ The mind active.

támasztunk. Példák helyett kinek-kinek saját tapasztalására hivatkozom.

H. Hanem könnyű kimutatni, hogy Gautama, ha bizakodott abban, hogy eléállíthat és elenyésztethet¹⁾ képzeteket, úgy ő, mint-hogy eszményi képzetek csoportjává oszlatta fel magát, abból természetesen következik, hogy el is enyésztethette.

B. Tökéletesen igaz. A gyermek, a ki kártyavárat épít, el is fúhatja. Csak az a kérdés, hogy a Gautama saját rendszere-e a kártyavár, vagy az, a melyet Rhys Davids meg Goldenber s utánuk Huxley adnak ki annak.

88. l. 11. s. — „a nyugalom hallgatás.”

A Buddhismus szerint egy életnek a reá következőhöz az a viszonya, a mi egy lámpa lángjának a vele gyújtott más lámpa lángjához. Az »Arahat«-nak vagyis avatottnak »sem külalak, sem szerkesztmény, sem teremtmény, sem teremtő, sem bármi módon létezés nem kell, hogy egyéb legyen, semmint okvetetlenül szétbomlásra szánt alkatrészek ideiglenes elhelyezése.«²⁾ (Rhys Davids, Hibbb. L.)

Az »enmaga« csupádon csupa látszatok csoportja, melyet az »életvágy tart össze; ha az a vágy megszűnik, az életek azon lánczának a Karmája nem fog többé befolyjni bármely egyénre se, és ez nem fog többször újjá születni, mert születésnek, hanyatlásnak és halálnak, gyötremnek, kesergésnek és reményvesztésnek³⁾ arra a lánczra nézve örökre vége fog lenni.

Az »Arahat«-nak, a kiben az életvágy megszűnt, Nirvána az elméje állapota. Dr. Oldenberg élesen és kitartással tárgyalja főnnebb idézett könyvében a Nirvánára vonatkozó különféle magyarázatokat. A kérdésnek többfelőli megvitatásai eredményét következőleg gondolom megállapíthatni:

1. A »Nirvána« műszóhoz fűzött mondományokból vont logikai következtetés azt minden valóságból, meg- és felfoghatóságból kivetkezteti. Akárhogy alkalmazzuk, csak a megsemmisülésre üt ki.

2. De az nem a rendes jelentésű megsemmisülés, mert élő Arahat vagy Buddhista nem juthatott volna belé.

3. És minthogy a hívő Buddhista meggyőződése szerint a Arahatban fájdalomnak, bánatnak, bűnnek minden lehetősége kiirtódott és tökéletes béke és megnyugvás nyerődött, ő kirekesztőleg arra az örvendetes végteljesülésre irányozta és minden képzelhető létezés és fájdalom tagadását egy valódi áldott állapottá személyesítette. Az annál könnyebb megeshetett, mivel Gautama nem akarta semmi értelmezését adni a Nirvánának...

B. Nem, hogy »nem akarta« volna, de nem volt szüksége reá.

¹⁾ To make and unmake. — ²⁾ Collocation. — Azokat a schemákat vagy symbolicus alakokat juttatja eszembe, a melyekkel a kémikusok akarják képzelteni az atomok és moleculák elrendezését. — ³⁾ Despair.

A Buddhismus eredetileg dogma nélküli erkölcstan volt, és Gautama a Nirvána szót a Brahmanismustól a korában divó értelemben vevén át, az a tanítványai előtt ismeretes volt. De ők nem vették az ügyet ez oldalról számba.

H. Valami olyanforma van abban a kifejezésben is, a melylyel szoktak élni, midőn egy sokáig szenvedő halálos betegnek «bóldog megszabadulást»¹⁾ kívánnak. Az ő saját nézeteik szerint²⁾ mindig fölöttébb kétséges, vajon az illető beteg a «megszabadulás» után boldogabb lesz-e, mint az előtt.

Az a közönséges vélemény, mintha a Buddhismus az akár-hogy értett megsemmisülésre levén végleges kilátása, valami búskomor hit volna, nem látszik a tényállással megegyezőnek. Sőt a hívő a Nirvánába jutást nem csak vidáman, hanem hő vágygyal áhítozza.

88. l. 14. s. al. „bámúlatos sikereit.“

A Gautama személyes tulajdonságai rajzának — melyre az életírat-tá gyorsan vált legendaszerű adomák és a széltiben hitt és gyorsan életírás-sá vált népmesékkal egyező és mindenkitől értett születés történetek adtak a vonásokat — a befolyása kétségkívül nagy szerepet játszott. Aztán, Gautama, ámbár a mennyire tudjuk, nem bolygatta a Varna-rendszert, (szokottabban a kasztrendszer), a tanítványai között nem akart más különbséget ismerni el, semmint az üdvözülés felé haladással járó tökéletességbelit; ezzel a tanítmányával és a minden érző lények iránti szeretet és jó indulat nyomós ajánlásával leronított minden társadalmi, polgári, faji korlátot. Egy harmadik intézkedés a sanyarúabb vallású Buddhistáknak külön szerzetes közönségbe való szervezése, mely szerint a világiaknak a cselekvés terén széles kör volt engedve s az a remény nyújtva, hogy az áldott, ideiglenes állapotok valamelyikében honosítást kapnak. Néhány százezer évi rögtön kapandó paradicsomra való kilátás mellett, az azutáni következmények előtt szemet hunyhatott a közönséges ember.

89. l. 5. s. „a fejlődés fogalmával.“

Hajdan, még a Görögöknél is, a volt a divat, hogy minden Görögbölcseletet Keleti forrásokból merítettnek tartottak; ezelőtt kevés idővel pedig szintoly közönségesen tagadták, hogy a Görög bölcseletnek volna bármi kapcsolata az Indiai fürkészettel. Úgy látszik azonban, hogy a két szélsőség közt középben van az igazság.

A Joniai értelmi mozgalom nem elszigetelt. Csak egyik az, a hatalmas ehnei kovász működésének e szorványos jelenségei közzül, a mely az Aegaei tenger és éjszaki India közti terén folyt le a mi időszámításunk előtti nyolczadik, hetedik és hatodik százévben. E

¹⁾ Happy release. — ²⁾ Nem tudom vajon „az ők“ a szabadulást kívánókra vagy a buddhistákra, vagy mindkettőjökre vonatkozik-e?

háromszáz év alatt a Palaestinaí Semiták közt a Prophetismus érte el a tetőpontját; az Iráni Árájánál a Zoroastrismus kapott lábra és lett egy hódoltató népfaj hitvé; a Hindostani Árájánál a Buddhismus keletkezett és terjedt bámúlatos gyorsasággal; a Joniai Árájánál pedig a természetkutató tudomány vette kezdetét. Bajos volna más háromszáz évet lelni, a mely ezekhez fogható négy eseményt szült volna. Az emberi nem fennálló főbb vallásai mind a három elsőből keltek: a negyedik pedig az a kis forrás, a mely ma a positiv tudomány nagy folyamává duzzadt.¹⁾ Nem képtelenség, hogy Jérémiás és a Joniai legrégebb bölcselő találkozhattak és beszélgethettek volna egymással. Ha ezt tessük vala, véleményeik valószínűen nagy részben különböztek volna és érdekes dolog gyanítani, hogy vitatkozásaik azon kérdések körül forogtak, a melyek ma is tüzes vita alatt vannak.

Úgy látszik hát, hogy a hajdani Joniai bölcsélet a Nyugati Ázsia Semita és Árja lakosságának erkölcsi s értelmi életét felszító mozgalom egyik eredménye volt. Ennek az általános ébredésnek a körülményei kétségtől különb-kölnbfélék voltak; de egyiköket a mai kutatás felettébb kitünővé tette, t. i. egy nagyon ős és erősen eléhaladott társadalom létezését az Euphrates és Nilus völgyeiben.

Tudva van most, hogy a Kr. előtti VI. százévnél ezer, talán két ezer évvel is, régebben Assyriában és Egyiptomban igen magas fokra vala hágva a műveltség. Nem csak festés, szobrászat, építőművészet, kézművesség²⁾ a fejlődés magas fokára értek, hanem legalább Chaldaeaban, ismeretek roppant halmaza volt felgyűjtve és módszerezve a nyelvészet, mathesis, csillagászat és természetrajz tudományzakaiban. A hol a tudományos szellemnek ily nyomai láthatók, ritkán van távol tőlük a természettudományi fürkészlet is, jóllehet, a mennyire tudom, sem Accadiak sem Egyiptomi bölcsélet maradványaira nem akadtak.

Földrajzilag középponti állomást foglalt el Chaldaea a polgárosodás legrégebb tanyái közt. Amaz óriási kalmároktól a Phoeniciaiaktól nagyban segített kereskedelem kapcsolatba fűzte Chaldaeát mindnyájokkal a szóbaavett időszak előtt ezer esztendővel. És a kilencez-dik, nyolczadik, hetedik százévben az Assyriabeliek, a Chaldaeaiak letéteményesei, valamint később a Makedoniabeliek s a Rómaiak valának a Görög műveltség letéteményesei, ellentállhatatlan erőt adtak a Chaldaeai irodalmat, művészetet és tudományt messzire és sokfelé terjesztő más tényezőknél.

Nehezen bírom képzelni, megvallom, hogy a Görög bevándorlókra — a kik körülbelől abban a viszonyban voltak a Babylo-

¹⁾ Minthogy szerzőnk nagy stylistá hírében áll, nem engedhetem el neki ezt a helytelen metaphorát, a melyet már az értekezés szövegében is (3. lapon) megróttam. — ²⁾ Industrial arts.

niakhoz és Egyiptomiakhoz, a miben a későbbi barbar Germanok a Birodalombeli Rómaiakhoz — ne lett volna teméntelen befolyása az új életnek, a melylyel megismerkedtek. De van egyenes bizonyosságunk bőviben arról, hogy milyen nagy volt az a befolyás bizonyos körökben. Nincs kétség — felteszem — a felől, hogy a Görög a Keletiekhez ment olvasást, írást és számvetést tanulni és hogy Semita theologusok gyarapították az ő mythologiai hagyományaikat. Az sem látszik most kérdés alá jőni, hogy a Görög művészet sokkal tartozik az Egyiptominak és Chaldaeainak.

De annak az adósságnak nagyon tanúságos a milyen volta. A kötelezettség világos, de határai kevésbé vannak kimérve. Semmi sem példázolja jobban a Görögök művészete konok eredetiségét, mint művészetőknek a Keletiekhez való viszonya. Tanítóik mesteri kitűnősége nemcsak nem alacsonyította őket csupa utánzókká, hanem minél hamarább abban jártak, hogy javítsák a kapott oktatást és az idegen mintákat csak lépcsőknek tekintsek, a melyeken haladva alkossák fölülmulatlan és fölülmulhatatlan remekeiket. A művészet sibbolethje az emberi alak. A hajdani Chaldaeaiak és Egyiptomiak, szintűgy mint a mostani Japániak, csuda dolgokat míveltek a madarak és négy lábúak képezésében ¹⁾; az ember arczképezésében is, magasabb mint csupán becsülendő fokra emelkedtek. De legnagyobb erőlködésök sem emelte őket arra a színvonalra, a melyen a Görögök birták testesíteni a női kedvességet és a férfiúi erővel párosult szépséget.

Megérdemli, hogy elmélkedjünk rajta, hogy miképp hatott az élesen látó és ítélő Görög elméjére a társadalmi, polgári és vallási eszmék összeütközése, a mely az Ázsiai gyarmati élet körülményeiből keletkezett. Az Jóniai polgári élet átment a társadalmi és politikai változások egész hanglétráján, a patriarchalis és gyakran súlyos királyságtól fogva a zabolátlan néptömeg még terhesebb uralmaig, a mint haladott a döntő hatalom felé, a mely szokta többnyire elhallgattatni a politikai kérdéseket, a melyeket haladása minden állomásán mind a két fél részéről véghetetlen ékesszólással és érveléssel feszegettek. Az Jóniaiban rejlő fürkésző tehetség érintkezésbe jött a Mesopotamiai, Egyiptomi, Phoeniciiai theológiákkal és cosgoniákkal, az Orphismus avatottaival, a Mysteriumok vakbuzgó ²⁾ ábrándozóival; meglehet, hogy a Buddhismussal és Zoroastrismussal, sőt meglehet, a Judaismussal is. És megjegyezték már mások, hogy a pártoskodó supernaturalismusok kölcsönös ellentmondásai a naturalismus származtató tényezői közt nagy szerepet viselni alkalmasok. ³⁾

¹⁾ Representation. — ²⁾ Fanatical. — ³⁾ It has been observed that the mutual contradictions of antagonistic supernaturalisms are apt to play a large part among the generative agencies of naturalism. — Nem értem, de lefordítottam a hogy tudtam, abban a reményben, hogy lesz valaki a ki érti.

E szerint különb-különbféle külső befolyások szolgálhattak a bölcsélet keletkezésének a Joniai görögöknél a hatodik száz évben. De a Görög elme áthasonító tehetsége — mindennek, a mire rátette a kezét, hellenizálása — itt oly hatásosan működött, hogy most már a bölcsélet történelme legtekintélyesebb írói nem engedik meg, hogy idegen befolyások kétségtelen nyomai létezzenek. Mindazáltal meg lehet, úgy vélem, engedni, hogy a Herakleito-Stoikus tanok és a korábbi Hindu-bölcsélet összetetalálkozása rendkívüli figyelmet igényel. Mind a kettő szerint a világegyetem a körben forgó változások egymásután következtében halad. A Kalpának megfelelő Nagy Esztendő¹⁾ egy egész körszakot²⁾ foglal el a világegyetemnek folyadékból keletkezésétől fogva a tűzben való szétolvadásaig. — »Humor initium ignis exitus mundi«, írja Seneca. Mind a két összemeny³⁾ szerint a világban maradandólag honol egy erély forrás, a Brahman vagy Logos, a mely megszabott és megszeghetetlen törvények szerint működik. Az egyéni lélek a világsszellem kifolyása és abba is tér vissza. Tökéletességet csak egyéni törekvéssel, vezeklő fegyelem által érhetni el, és az inkább fájdalomatlanság, mint boldogság állapota, ha csakugyan valami egyébnek, mint háborgató indulatok nem léte állapotának lehet mondani. A bévégződés jelszava: »In Coelo Quies« Hindunak és Stoikusnak egyaránt szolgál és a teljes (absolut) nyugalmat bajos megkülönböztetni a megsemmisüléstől.

A Zoroastrismus, a mely földrajzilag középhelyzetet foglal a Hellenismus és Hinduismus között, egyezik az utóbbival abban, hogy a világnak voltaképpeni rossz voltát elismeri⁴⁾, de különbözik mind a kettőtől abban, hogy egymás ellen vívó két elvet személyesít merőben, a melyek egyikének tulajdonit minden jót, és a másiknak minden rosszat. Tulajdonképpen két világnak, egy jónak és egy rossznak állítja a létezését; az utóbbit a rossz hatalom teremti a végett, hogy megrontsa az előbbit. A mi világunk ama kettőnek a vegyitéke és az »utolsó ítélet« az Ahriman művének tősgyökerestől kiirtása.

89. l. 14. s. — „metaphoráiban“

Nincs kelepceze, a mely az ó-hagyományok tanulmányozója lábát oly hamar megfogja, mint a melyet a hajdankor nyelvének a mostani kifejezésmódokhoz hasonló volta vet. Nem bátorodom a

¹⁾ A „Kalpa“ és a „Nagy v. Platoni év“ csak annyiban felelnek meg egymásnak, hogy mindenikök egy cyklust alkot. De az utóbbinak a ciklusa a világ folyásának csak egy szakasza s hossza mintegy 20000 év (l. a szöveg alatt 101. lap.) A Kalpa ciklusa a világ élete kezdetétől fogva végenyésztéig és sok millió évig tart.

²⁾ Cyclus. — ³⁾ Systema.

⁴⁾ Helyesebb lett volna így mondani, hogy „a rossznak voltaképpeni létezését a világban“. Így aztán megegyezett volna az állítás a mindjárt következőkkel.

görög bölcselek leghomályosabbikát magyarázni; csak annyit akarok kimutatni, hogy szavai, a mint illetékes magyarázói fogják fel, jelenkori eszmékre különösen jól illenek.

A mi a fejlődés általános elméletét illeti, a részben nincs semmi baj vele. A folyóról való jeles mondat (4. lap); a parton játszó gyermek képe (90. lap); a czivódásnak király és atya volta (8. lap) döntő példának látszanak. A ὁδὸς ζω κατω μῆ¹⁾ különös találóan fejezi ki szervies fejlődés azon egy voltát állatokban és növényekben; csak a felől lehet kérdés, vajon a Herakleitos-féle »zivódás« magában foglalja-e világosan a »létért való küzdelem« fogalmát. Megint kísért az a felfogás is, hogy a Herakleitos-féle »tűz« játszotta szerepet ahhoz hasonlítsuk, a melyet a mostaniak a »meleg«-nek tulajdonítanak, vagy inkább a mozgásnak, melynek a »meleg« egyik módja, az okához; és egy kis elmésség az »erély maradandósága«²⁾ tanát láthatná előárnyékozva abban a mondatban, hogy mindenek tűzzé változnak és a tűz mindenekké, mint az arany árukká és az árúk aranynyá.

90. l. 11. s. al. „Világos lehetetlenség“.

Pope sorai az »Emberről« írt versezetében³⁾:

Minden csak része egy bámitó egésznek;
Melynek lelke Isten s teste a Természet,

csak körülírása Seneca mondatának: »quem in hoc mundo locum deus obtinet, hunc in homine animus: quod est illic materia, id nobis corpus est«. (Epist. LXV. 24.); a mi megint az Ó-Stoikus tannak: εἰς ἅπαν τοῦ κόσμου μέρος διήκει ὁ νοῦς, καθάπερ ἀπ' ἡμῶν ἡ ψυχὴ⁴⁾ latin fordítása.

A mi annak, a mit a köznép »rosz«-nak nevez, az egyetemi-ségét⁵⁾ illeti, arra nincs jobb tanúbizonyság, mint a Stoikusok iratai. Ezek az ultrapessimisták gúnyversei raktárául szolgálhatnak. Herakleitos (Kr. el. 500 körül) éppen oly kíméletlenül szól a rendes emberiségről, mint tanítványai 300 évvel később. És valóban nem látom szükségét, hogy ama sötét élet-nézet okát akár Alexander utódai, akár a római első császárok alatti idő körülményeiben keressük. A kinek keblében erkölcsi eszmény honol, az a világot, beleértve önmagát is, rosszal teljesnek kell, hogy lássa.

92. l. 1. s. — „Epikuros ólja ajtaja.“

Az ismeretes szólammal¹⁾ élek, de tiltakozom az ellen, mintha

¹⁾ Az út fel s alá mindegy. — ²⁾ Conservation of energy. — ³⁾ Essay on Man. Ep. I. 267—8.):

All are but parts of one stupendous Whole,
Whose body Nature is, and God the soul.

⁴⁾ Az ész a világnak minden részébe elhat, mint a mienkbe a lélek. —

⁵⁾ Universality. — ⁶⁾ „Epicuri de grege porcus.“ (Horat. I. Epist. 4, 16.)

Epikurost akarnám vele gúnyolni, mert bizony az ő tanai kevésbé illettek az ölba, mint a Kynikusokéi. Ha eszünkbe tartanók, hogy az a fogalom, mely szerint a test a kútfeje a rossznak, meg azt a nagy mondást: *Initium est salutis notitia peccati*¹⁾, az Epikuros tulajdona, kevesebb eszatoskozást tartanánk az Epikurismust illetőleg önként érthető igazságnak.

93. I 10. s. ol. — „*furcsának hangzik*“.

A Stoikusok azt mondák, hogy az ember *Ζῶον λογικόν, πολιτικόν, φιλόπληγον*, azaz eszes, polgárosult, egymást szerető állat.²⁾ Nézetők szerint az ember felsőbb természete abban jár, hogy megnevezett három irányban fejlődék, mint a növény irányul arra, hogy jelleg alakjára nőjön. Minthogy, mellőzve a gyönyörűség és fájdalom eszméjét, azt mondhatjuk, hogy minden a mi a növényt jellege valóításában akadályozza, rossz, és a mi elősegíti, jó: úgy az erény is, a Stoikusok értelmében, t. i. az a viselkedés, a mely az eszes, polgári és emberszeretés eszményi állapotára törekszik, magában és minden indulat hozzájárultától függetlenül jó

B. Az értelmezés ellen semmi kifogásom. De hogy szolgálhat-e az a csupán philosophusoknak érthető eszmény (ideal) a közönséges ember cselekvényeinek sinórmértékül, az más kérdés, a melyre a Stoikusok ügyet sem vetettek.

H. Az ember »animal sociale communi bono genitum«. A társadalom biztonsága e ténynek elismerésétől és követésétől függ. *Salva autem esse societas nisi amore et custodia partium non possit.* (Seneca. De Ira. II. 31.)

94. I. 4. s. — „*alapították volna*.“³⁾

A Stoikusok physikai elméletének abban áll a fontossága, hogy az okszerűség (causalitas) törvényének merő általánossága következményével a természet rendjével együtt el van ismervé benne. Annak a rendnek szabályos alakja csak másodrangban jó tekintetbe.

Sok értelmes ember merő igazságnak tartja, hogy pantheismus, materialismus és a lélek halhatatlansága felől minden kétség összeférhetetlenek a vallással és erkölcsiséggel. Megvallom, hogy e dogma elfogadásában némi nehézséget látok. Mert a Stoikusok, a mint tudva van, a legtúlzóbb materialisták és pantheisták voltak. És a sanyarú Stoikus a léleknek nemcsak örök tartását nem hitte, hanem volt olyan is, a ki halála utáni létezését is tagadta. Ámde az is

¹⁾ Szintán azt mondja egy másik közmondás: *Erroris agnitio est dimidia emendatio.* ²⁾ Epictetos mondata.

³⁾ *Igazítás.* A 94. lap 3. sorából kimaradt egy szó. A mondatnak így kell lenni: „akar a külön teremtetésre egyfelől, akár másfelől a mostani rend öröklétezésére alapították volna.

szintoly bizonyos, hogy minden pogány bölcsesetek közt a Stoicismus a legmagasabb erkölcsi fejlődést mutatja fel, azt a legvallásosabb szellem lelkesíti, és a legmélyebb hatása volt nemcsak a római, hanem le egész a mai napig az újkori legderekből emberekre is.

A legkorábbi egyházi atyák Senecát kereszténynek tartották és a szentek közé számították; és Pál apostollal folytatott levelezésének igazi voltát korunkban is erősen vitatták orthodox írók. Hogy a levelek, a mint mi bírjuk, semmitérő koholmányok, világos; és egymástól oly messzeálló írók, mint Baur és Lightfoot egyeznek abban, hogy az egész dolog alaptalan.

A Durhami néhai püspök¹⁾ értekezése attól a kérdéstől függetlenül és kiváltan méltó a tanulmányozásra azért, hogy számos hasonlóságokat mutat ki Seneca gondolatai és a Sz. Pál levelei írójái között. Ha meggondoljuk, hogy az apostolok Cselekedetei írója Arastusól vagy Cleanthesól vett idézetet ad az apostol szájába és hogy Tarsus városa bölcsesletnek, kivált a Stoikusokénak széke volt (Chrysippus maga is a közel fekvő Söli polgára vala) nem nehéz felfedeznünk ama hasonlóságok eredetét.

Megütköztet, hogy oly magasrangú tudós, mint dr. Lightfoot úgy beszél a Stoicismusról, mint a »reményvesztés²⁾ philosophiájáról«. Sőt bizony inkább volt az oly férfiak bölcseslete, a kik minden csalatkozást³⁾, köztök a gyermekies reményvesztést is eldobván, abban jártak, hogy békében töltsenek minden körülményt, a melyet a világrend teremthet mindaddig, míg azok a körülmények összeférhetnek az erény felé haladással, a mely szerintök csak maga szolgáltat czéltárgyat a létezésnek. Árnyéka sincs a reményvesztésnek abban a nyilatkozatban, hogy a »tökéletes« ember Zeussal mindenben, kivéve a létezés tartamát, egyenlő. És ítéletem szerint szintoly kevésé mutatkozik benne a kevélység, — holott gyakran szolgál tárgyúl a Stoikus kérdéstről értekezőknek. Adjuk meg azt a Stoikus alaptételt, hogy az erényen kívül semmi sem jó, adjuk meg, hogy a tökéletességre jutott bölcs merőben erényes, mert csak az ész, a Zeus kifolyása vezérli, s aztán nincs menekülés a Stoikus következtetésétől.

94. l. 20. s. — „az apatheia volt.“

Az »apathia« mostani fogalmának annyira elütnek a jegyei a Görög eredetiétől, hogy szükségesnek láttam az eredeti alakjában élni ezzel a műszóval.

95. l. 20. s. — „Jemondásban keresi üdvét.“

Sok Stoikus bölcselő arra bízta tanítványait, hogy vegye-

¹⁾ Lightfoot, *Epistle to the Philippians*. — ²⁾ Dispair. Vulgo: kétségbeesés. — ³⁾ Illusion.

nek tevékeny részt a közdolgokban: és a Római világban néhány százév folytán a legderékabb államtérfiak erősen hajlottak a Stoicismusra; azonban csak oly férfiakban, mint Diogenes¹⁾ és Epictetus látszik bételjesülve a Stoicismus logikai törekvése.²⁾

98. 1. 6. s. — „*erkölcsileg a legjobbak.*“

Önként értődik, hogy szorossan véve a társadalmi élet és erkölcsi rend, a mint a tökéletesség felé halad, része a fejlődés általános műfolyamának, éppen mint számtalan növénynek és állatnak csoportosulni szerető szokása, a mely teméntelen hasznukra szolgált, része annak. Egy méhraj szervezett polgárság, a melynek minden tagja szerepét szervies szükségletei szabják meg. Királynék, dolgozó méhek és herék úgy szólva kásztok, a melyeket megjelölt természetes korlátok választanak el egymástól. Madarak, emlősállatok közt társaságok állanak össze, a melyekben a kötelék tisztán szelleminek³⁾ látszik lenni, azaz úgy látszik, hogy csupán az egyéneknek egymás társasága iránti vonzalmától függ. A túlhágo önzést a viaskodás tartja léken. A társadalomnak már kezdeties alakjában is szerepel a szeretet s a félelem és kényszeríti az egyént, hogy kisebb s nagyobb mértékben lemondjon a magánakvalóságáról.⁴⁾ Ekkor aztán kezd dolgozni az általános világrend ellen az erkölcsi rend, a mely szorossan véve az előbbinek egy része, szintűgy mint a gőz tódulását szabályozó készülék⁵⁾ egy része a gőzgép erőművezetének . . .

B. Az itt közlött értekezést ismertető cikk írója az Athenaeumban azt mondja erre a jegyzésre: «Ha a társadalom kezdeties alakjaiban a «szabályozó csak arra való, hogy módosítsa a gép működését, nem látni át, hogy a társadalom magasra fejlett alakjaiban miért törekedjék általában ellenszegülni a gépnek . . . Ily világban tekintve az erkölcsi rendet, eszesebben⁶⁾ lehetne azt oly tevékenységnek jellemezni, a mely irányozza inkább és ellenőrzi, semmint merőben ellene áll a világrendnek.»⁷⁾ — A bíráló nem látja, hogy *ellenőrzés* és *ellentállás* nem egyrangú fogalmak, tehát nem lehet sem positive, sem negative szembeállítani őket. Hiszen az utóbbi az elsőben benne foglaltatik. A szabályzó szerepének egy része az, hogy gátolja a gőz tódulását a hengerbe; gátolni pedig ellentállás nélkül lehetetlen. Ez egy. Más az, hogy H. sehol sem állítja, azt a mit bíráló fog reá. Csak azt mondja, hogy a kettő nem egyirányú és kimutat oly eseteket is, a melyekben mint ellenfelek állanak

— ¹⁾ Nem a Sinopei, a Kynikos. — ²⁾ Logical tendency. — ³⁾ Psychological. — ⁴⁾ Selfassertion.

⁵⁾ Governor. (Az a kettős inga, mely minden gőzgépen forog.)

⁶⁾ More reasonably described.

⁷⁾ Cosmical process. . . how the essence can consist in opposing that which is non moral.

szemben egymással. Bíráló látköre általában kelletinél szűkebbnek és a Darwinismus terére korlátoznak látszik. Azt se bírja pl. «megérteni, hogy az erkölcsiség lényege a nem-erkölcsinek való ellentállása.»

Az Athenaeumi bírálóhoz csatlakozik Herbert Spencer, midőn azon lapban két héttel később imígy nyilatkozik: «Nem látom át, hogy a felolvasásnak ezt az állítását: annak a mi erkölcsileg legjobb — a mit jósnak vagy erénynek nevezünk — a cselekvése oly viselkedést foglal magában, a mely minden tekintetben ellenkezik azzal, a mi a világszerkezetbeli, létért való küzdelemben vezet sikerre, miképp élhesse túl a 19. jegyzésbeli megengedést.»

Mit engedett meg itt szerzőnk? A szövegben azt írja, hogy «a világrend hatása annál erősebb, minél kezdetiesebb a polgárosodás.» A jegyzésben pedig azt, hogy itt sem teljhatalmú. Hol van itt elentmondás? De azokban sincs, a mit H. Sp. állít szembe. Mert hogy egy erőrendszer része a másiknak, a mellett működhetnek az egészben egymással küzdő erők. Mikor egy dúlófélben való falat gerendákkal támogatnak, a fal sulya és a gerendák szilárdsága ellenkező erők! Hanem a logika nem játszik szilárd szerepet H. Sp. okoskodásaiban. Így pl. csakis ő bírja látni, hogy a 19. jegyzésbeli nyilatkozat azt teszi, a mit ő következőleg állít: «A végleges» (a fejlődés legmagasab fokán álló) «ember a lesz, a kinek magán követelményei összeesnek a másokkal közösökkel. Olyféle ember lesz ő, a ki saját természetét önkéntesen követvén, egyszersmind a társadalmi egység működéseit is hajtsa végre; és csakis úgy bírja saját természete teljesíteni, ha minden ember hasonlóan cselekszik.» Azaz, ha az ember teljesen megszűnik állat lenni, a mit bizony nem tesz kilátásba H., a kitől soha sem volt messzebb H. Spencer, mint most, mikor legközelebbnek véli.

99. l. 12. s. al. — „gondolkodó nádszál.“

«L' homme n'est qu'un roseau, le plus faible de la nature, mais c'est un roseau pensant. Il ne faut que l'univers entier s'arme pour l'écraser. Une vapeur, une goutte d'eau suffit pour le tuer. Mais quand l'univers l'écraserait, l'homme serait encore plus noble que ce qui le tue, parce qu'il s'ait qu'il meurt; et l'avantage que l'univers a sur lui, l'univers n'en sait rien.» — *Pensées de Pascal*. Chap. II. x.

102. l. 11. s. — „nemes jellemű tettek.“

A versezetek nagy része, ifjaktól ifjagnak szól; a művészetnek csak nagy mesterei bírják kitalálni vagy tartják méltóknak tárgyalni a fiatalok érzelmeit. A nem régiben elvesztett két nagy poeta Tennyson és Browning megtette, mindenik a maga utólérhetetlen módjára: az egyik az «Ulysses»-ben, a melyből idéztem; a másik abban a bámúlatos töredékben, a melynek a kezdete: «Childe Roland.»

DR. BRASSAI SÁMUEL.

Irodalmi Szemle.

Megjegyzések Kanyaró Ferencz úr bírálatára.

(*Dr. Jankó János: Torda, Aranyosszék, Toroczkó széke'y (magyar) népe.*)

Olvastam Kanyaró Ferencz úrnak könyvemről az „Erdélyi Múzeum” 1894. évi első füzetében közlött bírálatát, de sajnálattal láttam, hogy Kanyaró úr némely tekintetben tévedésben van, melyekre nézve kötelességem a magam felvilágosító megjegyzéseimet megtennem.

A 46. lapon Kanyaró úr ezeket mondja: „a fennebbiekben igyekeztünk hű képet rajzolni dr. Jankó János újabbi nagy művéről.” A bírálat 8 oldalból áll, melyből az első $4\frac{1}{2}$ csakis a könyv I. részével, további 2 oldal csakis a II. részszel, $\frac{1}{4}$ oldal a III. részszel, míg $1\frac{1}{4}$ oldal a IV—VIII. részekkel foglalkozik, vagyis a könyv egyetlen oldalával $3\frac{1}{2}$ oldalon, további 75 oldalával 3, végső 215 lapjával pedig $1\frac{1}{4}$ oldalon számol be. Ez az aránytalanság megmutatja, hogy ha az, a mit ő nyújt, kép, úgy az semmi esetre sem lehet hű, mert hiszen a munka legfontosabb, szorosan a leíró néprajzhoz tartozó részeiről csak címei szerint emlékezik meg.

Kanyaró úr a határnevek elemzésével kezdi, s a 37. lapon így ír: „Jankó csoportosítja Torda vidék felülrőlbb határneveit s azután nyelvészeti tanulságokat igyekszik levonni belőlük.” Nem lévén nyelvész, ezt a priori lehetetlennek tartottam; én felsoroltam községeinkint, csoportosítottam őket tárgy szerint s vontam belőlük egy tanúságot, mely a 40. lap utolsó soraiban van s ez az: hogy Torda, Aranyosszék és Toroczkó geographiailag elkülönített három területe a topographiai elnevezések dolgában nem tér el egymástól. Ez tisztán ethnographiai tanulság és nem nyelvészeti.

Könyvem 37. lapján felsorolom azon határneveket, „melyekre nézve magyarázatot, sem a helyi viszonyokban, sem a hagyományban nem találtam.” Kanyaró úr az én egy oldalra terjedő névjegyzékemmel $3\frac{1}{2}$ oldalon foglalkozik, noha előre bocsátja, hogy nem kutatta „heteken keresztül Erdély ez érdekes vidékét.” Talán érezte vállalkozása merészségét, mert siet hozzá tenni, hogy a mi-

vel közelebb viszi az általam felvállalt feladatot a keresett megoldáshoz, az csak „hozzávető sejtés“. A 3¹/₂ oldalon azután előveszi az én egyoldalas jegyzékemet s a laikust félrevezető tudós fogással ad alkalmat magának nyelvészeti bravourkodásra. E fogás abból áll, hogy nem olvasta el, vagy ha elolvasta, menten elfelejté, hogy „nem elég azt tudnunk, a név mit jelent, azt is meg kell állapítani, az illető hely mért kapta ez elnevezést“ Lássuk e tudós fogás meddőségét egy két példában.

Kövend Kanyaró úr szerint Küen vagy Kevin személynév és a helyhatározó — d összetétele; megengedem; de én ezt nem kutatom s ezt a jegyzék élére hangsúlyozottan kiírtam. Ki volt az a Kevin, a kiről a község nevét kapta s mért kapta arról, ez a tulajdonképeni kérdés. Erre Kanyaró úr, ki nem járta heteken keresztül Torda vidékét, de még a történelmet és hagyományt sem szólaltatta meg, nem felelhet. Nem is felel. S így van ez valamennyi általa megmagyarázni vélt helynévvel, melyek személynévek, vagy azokból alakultak.

De ő tovább megy! A 40. lap utolsó előtti kikezdésében jegyzékemből 39 nevet ír ki s ezekhez ezt a megjegyzést fűzi: „mind személynévek vagy személynévekből alakultak, legtöbbször a tulajdonosról elnevezve.“ Így csak az írhat, a ki valamit biztosan tud; ez már nem „hozzávető sejtés“, ez már adat, állítás. De hol ez adatok forrása, hol ez állítások bizonyítéka? Kanyaró úr ezt nem közli, s miután ő azt írja, hogy e vidéket nem kutatta, bizonyíték nélkül nem hiszem el neki.

Hasonló állítás pár sorral alább: „Bika-sára, Czondrapál, Koczageczi és Pipásverme a hajdani birtokosok gúnynevéről maradtak fenn“ — ime a „hozzávető sejtések“-nek mily merészen állító alakjuk van Kanyaró úrnál!

Mivel viszi előre a czélt az, hogy „Bakmonyos és Bakbencső jelentése a Nyelvtörténeti Szótárban megkapható“, — hogy „Boglyas vagy Boglyás jelentése mindkét alakban világos“ — ha ezen nevek a térszíni viszonyokkal meg nem egyeznek s a meg nem egyezést a hagyomány legalább népies alakban értéktelenné nem teszi.

E nyelvészkedő magyarázatok értéktelenségét megvilágítja egy példa, melyet ilyen esetekben szeretek felhozni: A 32. lapon Kövendről feljegyzem e határelnevezést: Nyárfavölgye. Ez Kanyaró úr szerint „világos“ lenne, a nyárfa nyárfát, a völgy völgyet jelent s így itt egy nyárfás völgyről van szó. Ámde a helyszíni szemle arról győzőtt meg, hogy e völgyben nincs nyárfa. Itt kezdődik a feladat ama része, melyet Kanyaró úr tudós fogással elfelejt; mért kapta hát mégis a völgy e nevet? A hagyomány azt mondja, hogy ott egyszer volt nyárfás. Ugyanott van a Hidegkút-pataka nevű határrész, melyhez ezt írtam: „se kút, se patak nincs benne!“ Honnan a név? Egy valószínű magyarázatot adhatok csak az e vidéken már Czirbusz által is észlelt

karsztosodási jelenséggel, de hozzá teszem, hogy ha volt is ott egy kút s annak lefolyása, az oly rég volt, hogy a nép már emlékét sem őrizte meg.

Ime példái annak, hogy a nyelvészkedő okoskodás itt mily keveset ér, s oka annak, hogy Kanyaró úr egész nyelvészeti mesterműve az igazság felderítésében mért meddő.

De ez a nyelvészkedés „hozzávető sejtéseiben“ nemcsak merész, hanem erőszakos is; ha valamelyik forma nem egyezik Kanyaró úr nyelvészeti tudásával, átírja olyanba, a mely egyezik és felteszi, majd gyanúsít, sőt vádol, hogy én hibáztam. Így lesz Aggyad-ból Atyha-d, Soksára-ból Csóksára, Részevölgyből Réczevölgy (mért nem inkább Részegvölgy), Sandarból Sandak, stb. Ime két gyanúsítás: „Csuma: gonosz szellem; párja Ördögbérce, ördöngös; de lehet e név Csumó is, kivált ha Jankó rosszul írta“ (remek magyar mondatösszerakás); majd a 41. lapon „ha e feljegyzések nem tévedésen alapúlnak.“ Megnyugtatom Kanyaró urat, hogy ez mind pontos feljegyzés, s nem írtam azokat rosszul.

Kanyaró úr munkáját klasszikus színben tűnteti fel a következő két eset: A 42. lapon ezeket írja: „Lészásberek kútján (Jankó szerint) Lésza Markó nevű ember telepedett le. Lészásberek csakugyan a lészáról vette nevét, a lészának való fáról, de semmikép sem Lésza Markóról“. Alább így ír: „Négy domb egyik dombjában ágyúba rejtett pénz van; ez még a keresztes háborúból való (Jankó szerint). A keresztes háborúból nem lehet, mert Bouillon Gottfried még nem ágyúzott.“ Kanyaró úr ezen ágyúgolyója nyilván nekem volt szánva, de őt találja, mert azt bizonyítja, hogy nemcsak a szöveget, de még a címeket sem olvasta, lévén ez adatok czíme három lappal előbb ez: „IV. A határnevekhez fűződő népies magyarázatok és hagyományok“, mely szakaszt e sorokkal nyitok meg: „A határelnevezések egy bizonyos csoportjához a névadta magyarázaton kívül néhány népies magyarázatot, adatot s hagyományt is sikerült összegyűjtenem s ezeket állítom itt egybe.“

De nemcsak a szöveget, nemcsak a címeket nem olvasta el, hanem még, a mit elolvas, sem érti meg Kanyaró úr. Könyvem 18. lapján ezt írom: „Patak, a csorgó folyása, mindig összekötve. (Nevét veszi) növényzetről: . . . ; állatokról: . . . ; azon helyről, honnan folyik: Dancs pataka, Hesdát pataka, Szindi-patak stb.“ Ebből azt hiszem világos, hogy a mint Szindi-patak Szindről, Hesdát pataka Hesdátrol, hasonlóképen Dancs pataka egy Dancs nevű helyről, a honnan folyik, kapta nevét, mely ismét kaphatta nevét Dancs nevű birtokostól, a mit azonban embereim nem tudtak biztosan. Erre Kanyaró úr aztán ezt írja: „Szerinte (Jankó szerint) Dancs pataka dancs-doncs (piszkos) helyről folyik, pedig ez is, mint biztosan tudjuk, személynév.“ Hát, ha dancsnak van piszkos értelme (a mit én, őszintén megvallom, nem tudtam,

noha annak tudását Kanyaró úr rám akarja bizonyítani), akkor Hesdát, Szind mit jelentenek, hogy magyarázom én — Kanyaró úr szerint? És ha tudom, hogy az a Dancs nevű hely, melyről a Dancs pataka nevét vette, csakugyan személynévi eredetű, akkor sem tudok többet róla, mint Kövendről; ki volt az a Dancs, birtokos-e, vagy ott üttették agyon s arról nevezték el. Bizony nem elég ide sem a nyelvészkedés, sem az ilyen meg nem okolt, nem dokumentált „biztos tudás.“

S így megy tovább az egész hánya-veti nagyképűsködés. „Harrasztoson Fejéroidal a nép szerint hajdan egy fejedelemé volt, ki azt úgy művelte, a hogy ő akarta.“ Irom én; és ehhez hozzá teszi Kanyaró úr nagy komolyan: „Igenis valamelyik főnemes családé volt, talán a Zeykeké.“ Így kell rálicizálni a néphitre egy talán-nal! Csak legalább ez a talán ne volna ott, s helyette egy történeti hitelességű adat állana. Persze szükség volt a talán-ra, különben a mit „hozzávet“, nem „sejtés“.

Ehhez a modorhoz, ehhez a hanghoz csak az lehet méltó, a mivel bíráló befejezi a határnevek bírálatát, hogy a derék öreg boldogult Hunfalvyra, a kit én könyvemben sehol nem említék, de a kit Kanyaró úr mesteremnek tesz, mondjon el egy ízléstelen nyelvész-adomát. (Különben ha Kanyaró úr Tordavidék (!) elnevezése helyes, akkor Hunfalvy Tordai hasadéka is hibátlan.)

Könyvem második része a népesség elemeivel foglalkozik s ezt Kanyaró úr két oldalon üti. De már itt nem tudja, mit üt. A demografia ma a legnehezebb és legfontosabb tudományok egyike s a történelmi demografia nem egyéb, mint a családok okmányos leszármazására alapított ethnologia: néperedettan. Lehet, hogy nekem kevés adatom volt, hogy a legjelesebb demografoktól kölcsönzött módszerem, mely elméletileg tiszta, gyakorlatilag oly helyi akadályokká ütközött, melyek legyőzése ez idő szerint lehetetlen, de midőn minden egyes forrás felhasználásánál rámutattam a hiányokra, ezzel mindenkinek megadtam azt a relativ mértéket, melylyel ez anyagot meg kell becsülni (a mit az 53. és 54. lapokon Kanyaró úr nem olvasott el).

Kanyaró úr végkövetkeztetéseimre vonatkozó megjegyzéseire öt pontban felelek csak.

1. Azt, hogy a demografia az élő tudományok sorából, az ethnographia segédeszközei közül kitörültessék, nem Kanyaró úrra bízák.

2. Ha én ezt irom le (az 53. l.): „tudtam és éreztem azon hibákat és nehézségeket, melyek ellen nincs védelem. Ha adataim ez esetben mégis nagyobb értékek, mint a Kalotaszeg hasonló irányú adatai, az első sorban annak köszönhető, hogy... e családok nagyobb részének okmányos leszármazása a felszabadult parasztság bizonytalan s csak emlékezetten alapuló vagy hagyományból merített leszármazása felett magasan áll“; úgy e soraimra csak szándékos roszkarat (és nem tárgyilagos bírálat) írathatja Kanyaró úrral e sorokat:

„s Jankó nagyon meg van elégedve fáradsága eredményével, mert mint saját maga bevallja, most közre adott adatai sokkal nagyobb értékűek, mint Kalotaszeg hasonló irányú adatokból összehordott családstatistikája.“ Persze ezzel azt is bizonyítja, hogy a Kalotaszeget sem olvasta, noha több ízben emlegeti azt

3. Jankónak Kanyaró szerint „nem jut eszébe, hogy az aranyosszékiek összeházasodásának a sajátságos székely birtokviszony volt az igazi oka.“ Ebből látom, hogy nem olvasta el a 44. lapot, a hol a székely jog e nemű hatása pontosan ki van fejtve.

4. Jankó „azt ismét elfeledi, hogy az aranyosszékieknek Tordára gyakorolt befolyása egyfelől a tordai piacz, másfelől a tordai gimnasion révén nyilvánult régebben.“ Ebből látom, hogy nem olvasta el a 45. és 75. lapokat, a hol Torda kulturális és kereskedelmi jelentősége van megvilágítva

5. Jankó „nem tudja, hogy a kiköltözés a Marosvölgy felé épen úgy foly, mint az Aranyos mellékére.“ Jankó ezt tudja, de könyve nem foglalkozik Petrozsény-, Abrudbánya- és Kolozsvárral, hanem Torda, Aranyosszék, Toroczkoval s a 45. lapon megmondja, hogy csakis e három terület egymásra való hatásait vizsgálja.

Kanyaró úrnak könyvem III. (anthropologiai) részére tett megjegyzései szomorú tudatlanságot árulnak el. Olvassa el Kanyaró úr — hogy csak egyet mondjak — Török A. dr.-nak a jezoí ajnó koponyáról írt egy kötetét, menten megérti, mit jelent az: egy anthropometer minden hibáját kiismerni, mért volt fontos kijelenteni, hogy az eszközt a barábra-négereken kiismertem, s hogy mért is írtam ki én azt $\frac{83}{22,000}$ valószínűséget. Ezeket itt nem magyarázhatom meg neki, mert itt nem adhatom elő az anthropologia legprimitívabb elemeit.

A többi öt részről Kanyaró úr ír ugyan valamit, de nem mond semmit, mert ha bírálatának rám nézve kedvezőtlen része ilyen értéktelen, a kedvező része sem lehet értékesebb, még ha hizelgő sem.

Befejezésül, miután boldogult Hunfalvyra már elmondott egy nyegle élcet, haragszik még Budapestre, melynek tövéről metszettem le stylusomat s tanácsolja a földrajzi társaságnak, hogy máskor Kanyaró úr véleménye nélkül ki ne adjanak könyvet. Csakhogy épen a felekezetestem nem veszi még elő. Micsoda ízléstelenség volna tőlem, ha Kanyaró úrra azt mondanám, hogy „tordai“, vagy Kolozsvárt, az Erdélyi Múzeumot és Szabó Károlyt tenném felelőssé és nevetségessé ezért a bírálatáért.

Mert ez a bírálat nagyon szomorún tünteti tel előttem Kanyaró urat. Hű képnek nevezi, ha két fejezetről ír, nem olvassa el a szöveget, nem olvassa el a címeket, a mit elolvas, nem érti meg, a mit nem ért, abból gúnyt űz; hozzávető sejtéseiben merészen állít, egyetlen állítást sem bizonyít, olyan tételeket tulajdonít nekem, a mikről egy szót sem szólok, tudós fogással megtéveszti a laikust, ha valahol

valami esetleges hiba van, azt nem nekem, hanem másoknak tudja be. S mindezt teszi rendkívül komoly, követelő hangon. Ime a bíráló úrnak bírálatából összeállított hű képe.

Ebben a modortalanságban, azt hiszem, nem követtem Kanyaró urat és ez az én elégtételem.

Bizony Kanyaró úrnak nem ártana egy kissé az önámítás és öntetszelgés Olympusáról leszállani a barabra-négerek közé, talán a komoly munkát megtauúlná ha nem is megbírálni, de legalább elolvasni. Mert mi nem „virágokról énekelünk.“

Dr. Jankó János.

Dr. Moldován Gergely „Ungaria“-ja.

Harmadéve, 1891 október havában Moldován Gergely „Ungaria“ czímen egy társadalmi és irodalmi folyóiratot indított meg nálunk az oláh olvasó közönség számára, czélja lévén mindenben közeledni a magyarhoz, mert meg van győződve, hogy az oláhság csak is a magyar nemzet támogatásával boldogúlhat. Mert — úgymond „Kötelességeink“ cz. első cikkében — „az oláh, a magyarral kötendő őszinte szövetségben erőssé és boldoggá lesz, egy társadalom-politikai harcban pedig csak egy lehet a vesztes, s ez az oláh lesz.“ Ez a hite a folyóirat szerkesztőjének, s ennek megvalósítására törekszik minden cikkében. A szerkesztő e magatartása természetesen nincs inyére az oláh túlzóknak, kik kigyót békát kiáltva reá, renegátnek, s lapjával együtt a kormány fizetett zsoldosának nevezik. Mindez a rágalom azonban nem zavarta sem a szerkesztőt hazafias működésében, sem közlönyét örvendetes felvirágzásában, melynek folytán fennállása második évében már kétfelteként megjelenő folyóirattá változott.

De az „Ungaria“ egyszersmind történeti és magyar vonatkozású cikkeket is közölván, nem lesz talán felesleges ezeket röviden ismertetnünk.

A n. 8. r. folyóirat 432 lapra terjedő I. évi folyamának első két füzeté Hunfalvy Pálnak a torda-aranyosmegyei mohácsi nyelvemlékekről írt értekezését közli; a 8—9. füzetben pedig e sorok írója ismerteti Réthy László dr. „Az oláh nyelv és nemzet megalkulása“ cz. könyvének II. kiadását. A 4—6. füzetben Petz Gedeonnak a magyar hunmondáról írt kritikai tanulmánya foglal helyet, Az oláh jobbágyok történetéről pedig Tr. M. ír igen érdekesen, kimutatván, hogy a magyarországi oláh jobbágyok helyzete, míg egyfelől semmivel sem különbözött a magyar jobbágyétól, addig viszont összehasonlíthatatlanul jobb volt a moldva-oláhországi jobbágyok sorsánál, kiket egész a legutóbbi időkig rabszolgákként csereberéltek. Történelmi cikk még Moldován Gergely „A reformáció hatása az oláh népre Erdélyben“ cz. tanulságos, figyelemreméltó dolgozata, melyet eredetiben a „Budapesti Szemlé“-ből ismerünk.

Nem kevésbé érdekesek a kötet nyelvészeti, társadalmi, néprajzi, kritikai cikkei, vagy azok a közleményei, melyek íróinkat és irodalmunkat ismertetik. Az „Ungaria tavalýinál is gazdagabb második (504 lapot kitevő) évfolyama közli néhai Hunfalvy Pálnak „A román történetírásról“ írt értekezését; aztán dr. Márki Sándor „A középkor kezdete Magyarországon“ cz. eredetileg a „Századok“-ban megjelent jeles dolgozatát, úgyszintén dr. Szádeczky Lajos tanulmányát az oláhlakta Fogaras régi történelmi emlékeiről; továbbá dr. Ferenczy Zoltán „A kolozsvári nemzeti színház története 1821-ig“ cz. értekezését.

Igen érdekes tanulmányt közöl maga a szerkesztő a latin, cyrill, dák és székely írás kérdéséről a románoknál, melyben a tárgy irodalmának lelkiismeretes felhasználása és megrostálásával kimondja befejezésül, hogy a Haşdeu oláh történetíró által hirdetett dák abc elmélete pusztá mese, hogy az oláh nép a latin-betűs írást csak a XVI. század végén kezdte használni, s hogy a cyrill-betűk szláv és nem oláh eredetűek, s az oláh írásban ezt is csak a XV. században alkalmazzák először.

Az a büszke, nagyzóló hit, hogy az oláhok a legrégibb idők óta használták a latin írást, az irodalommal foglalkozó Kantemir Demeter moldvai fejedelem egy 1715 körül tett ama kijelentésén növekedett fel, hogy az oláhok az 1439-iki florenczi zsinat előtt latin írással éltek. Ezt aztán megragadta Şincai és Klein, kijelentvén, hogy a latin írás eredetileg dák-román volt s azt csak a szláv hatás és írás szorította ki az oláh népnél a mindennapi használatból, ép úgy, mint kiszorította ugyanakkor a XV. században az oláh nyelvet is a templomból, hol az már a II. század óta volt használatban. Ezen lovagolnak aztán a múlt és jelen század összes oláh írói (daczára, hogy már Sulzer kimutatta ennek tarthatatlanságát) Molnár Jánostól kezdve Maior Péter, Bob és Radulescu Heliadig, korunkban pedig Lambrior és Densuşian Áron egyetemi tanárokig.

Boliac Cesar, Haşdeu, Burada és Urechia Sándor a dák abc-ben hisznek, kimondván, hogy az oláh tutajosok által mai napig is használt rovások dák maradványok, s e jegyek teljesen megegyezvén az u. n. hun-székely írás jegyeivel, Kézai Simonra is hivatkozva, ezeket oláh eredetűeknek tartják. De a cyrill betűk származásával is megvannak akadva az oláh írók, melyeket Sbiera János csernoviczi egyetemi tanár az oláh nép találmányának tart. Ezekre felel meg Moldován szépen, világos példákkal, ügyes érveléssel bizonyítván, hogy a mit az oláhok régi latin írás-használatáról hirdetnek az oláh írók, csupa nagyzólas és történeti hamisítás.

A nyelvészeti cikkek közül érdekesek: A román nyelv vokalizmusa Viciu Elektől; Román elemek idegen nyelvekben, s a „Latin irány“ Şaianeanu Lázártól; továbbá: Magyar elemek a román nyelvben Alexi Györgytől és végül „A magyar nyelvbe átvett oláh szavak“ dr. Szinyei Józseftől.

Irodalmunkból be van mutatva teljes fordításban Gyulai Páltól „Egy régi udvarház utolsó gazdája“, Mikszáth és Bérczy Károly néhány elbeszélése, Tompa, Vörösmarty, Tóth Kálmán, Eötvös, Petőfi egy pár költeménye; az irodalom-történeti dolgozatokból pedig Beöthy Zsolt „Széchenyi és a magyar költészet“ cz. értekezése és Bartalus István tanulmánya a magyar palotás zene eredetéről, melyeknek az oláh olvasókkal való megismertetése igen hasznos dolog. S e folyóirat érdemét ép abban látjuk, hogy irodalmunknak az oláhokra vonatkozó vagy az oláhokat egyébként érdeklő feltűnőbb újabb műveit az oláhokkal megismerteti. S ezzel Moldován megbecsülhetetlen szolgálatot tesz nekünk, főleg, hogy folyóiratát Romániában — az oláh irodalom valódi hazájában — is olvassák, hol pedig nyelvünk nem ismerése és egyebek miatt, ugyancsak tájékozatlanok az írók és emberek a mi viszonyaink és irodalmunk ismeretében.

De a hazai oláh néprajz is gondos méltatásban részesül e folyóiratban, amennyiben minden füzetben találunk talányokat, táncszókat, a kuruzslásra és bűvésztetre vonatkozó adalékokat, népdalokat és népszokási apróságokat, melyek mint szórakoztató közlemények elősegítik a folyóirat terjedését, megkedvelését.

Az „Ungaria“ egyúttal politikai folyóirat is lévén, minden füzet vezércikke s azonkívül is több vitázó közleménye foglalkozik az aktuális politikai, román nemzetiségi és társadalmi kérdésekkel, mely cikkek egyfelől leálelvezve az oláh agitátorok működését, egyúttal higadtságra, barátságra, jóindulatra intik az oláh vezérférfiakat államszervezetünk és intézményeink iránt.

Örömmel üdvözölhetjük Moldován tanár úr e valóságos kulturmissziót teljesítő folyóiratát, kívánván, hogy mennél nagyobb elterjedésnek örvendhessen.

Veress Endre.

Szegedi Gergely Énekes könyve 1569-ből.

Szilády Áron tanulmányával Szegedi Gergelyről s Énekes könyvéről. Budapest, 1893. Kiadja a M. Tud. Akadémia.

Több irodalmi kincsünket a külföld őrizte meg számunkra. Így történt a Szegedi Gergely Énekes könyvével is. A nevezett művet Hel-lebrandt Árpád fedezte fel a boroszlai könyvtárban. Ennek az Énekes könyvnek az eredetivel teljesen megegyező kiadását adta ki most az Akadémia. A kötethez függelékképen van csatolva Szilády Áron, XVI-ik századbéli irodalmunk legalaposabb ismerőjének Szegedi Gergelyről s Énekes könyvéről igen érdekes tanulmánya, a mely gondosan, alaposan és mély tudással van megírva A könyvről, mint nyelvészeti emlékről akarok pár szót szólni.

Szegedi Gergely könyve abból a korból való, a melyből meg lehetős szép számmal vannak magyar nyelvű emlékeink. Az ember köny-

nyen azt hihetné tehát, hogy e mű nyelvészeti tekintetben nem nyújt semmiféle „újdonságot.“ De a Szegedi Gergely Énekes könyve igen tanulságos nyelvészeti tekintetben. Lehet egy nyelvelmélet ugyanis azzal is nagyfotosságú, hogy az eddigi kevés, vagy gyér előfordulatú szóknak a számát szaporítja. A Nyelvtörténeti Szótár pl. a fölébrülígét meglehetős kevés számú példákban ismeri. A mi Énekes könyvünkben ez a szó igen gyakori: Ebroellyetec fel... kiralyoc 4; te Magyar nemzet ha fel nem ebroelsz 6; fel ebroelljoen minden istenben 7. lap stb.

Az Énekes könyvnek egy adatja megtámogatja Szinnyei József dr. „örökkön-örökké“ szóról való fejtegetését. Szinnyei azt mondja (Nyelvőr XIX. 517 lapon), hogy az örökkön-örökké-beli örökkön eredetileg örökölt volt; de már a Bécsi és Ehr C.-ben is hosszú *k*-val találkozunk, a mit az örökké befolyásának tulajdonít. A Szegedi Énekes könyvében megtaláljuk a rövid *k*-s alakot is. A 21-ik lapon ez áll: „oeroeköl oeroeké teged kel diczerni.“

Sokat le von a mű nyelvészeti értékéből az, hogy ingatag, hibás, következtelen az orthographiája. De édes kevés azoknak a XVI-ik századbeli nyelvelméleteknek a száma, a melyekben legalább tűrhető az orthographia. A hibás orthographia miatt pl. lehetetlen a különféle *e* hangokat megállapítani. Az *é*-nek jelölésére *e*, *è*, *é*, *e*-t használ. A hosszú *ê*-re talán csakis a predikál = prédikál van következetesen (!) írva.

A könyv maga az *ö-ző* dialektusok valamelyikén van írva, s nem épen lehetetlen, hogy ha Szegedi Gergely szegedi származású volt, a szegediben. S egyúttal maga a könyv érdekes példa arra, hogy legtöbb régi nyelvelmélünk egy-egy nyelvjárási emlék. Az *ö-zés*re a könyvből marokra fogva lehet példákat idézni: vöttél volt, előmenőtömet, szörzötted, töreködik, kérkődik stb.

Szóképzés, ragozásbeli érdekességek is vannak. A ban és ba ragok használatában nincs különbség, akárcsak a mai dialektusok legtöbbjében. Folyamom (= folyamodom), villámik (= villámlík) számtalanszor előfordulnak. Tösgyökeres magyar kifejezések szintén szép számmal találhatók. Sőt épúgy, mint a Halotti Beszédben, a kegylm szó itt is előfordul, csakhogy tovább képezve.

Nem czélom a művet itt, e helyen nyelvészetileg méltatni. Egy kérdést azonban kénytelen vagyok megemlíteni: az igeidők használatát.

Az igeidők a magyar nyelvtudománynak azon vajudó kérdése, mely még mindig megoldásra, megfejtésre vár. Igaz ugyan, hogy látszólag a kérdést tisztázta Hunfalvy, s különösen Szarvas Gábor. De csak látszólag. Szarvas Gábor pályakoszorúzott művében mind csupa XV. XVI. XVII. századi nyelvelméletekre hivatkozik, s azokból állapítja meg az igeidőkbeli következetességet. Nem tekintve, hogy vannak igeidőformák a nyelv történetében, a melyek megvannak a mai nép nyelv-

ben; nem tekintve azt, hogy a végzett jövőről szóló tanítását Simonyi Zsigmond megdöntötte; kérdjük, hol van meg ez a bizonyos következetesség a végzett jelenre, elbeszélő múltra, végzett múltra a Szegedi Gergely Énekes könyvében. Pedig ez a mű is XVI-ik századbeli termék. Jól tudom azt, hogy a verses alak nem lehet különösen az elbeszélő múlt és a végzett jelen használatának megállapításánál a döntő, de elvégre a vers is csak nyom valamit a latban. Versekben például a nép nyelvében oly helyeken is hallunk elbeszélő multat, a hol a rendes társalgó nyelvben nem hallunk. Kalotaszegen pl. versben igen gyakran, beszédközben azonban ritkábban hallható az elbeszélő múlt alak. Vagy Szentestről egy a Nyelvőrben közölt népdalban olvastunk elbeszélő alakot, de arról senki sem adott hírt, hogy társalgás közben csak egyszer is élt volna e múlttal bármely odavaló indigena. Hol van az a Szarvas Gábor művében megemlítve, hogy a végzett múlt főmondatban általában rég elmúltat fejez, a mire példát lehet találni a Szegedi Gergely Énekeskönyvében, s a mi bizonyára nem élt pusztai szűz módjára egyedül a Szegedi nyelvérzékében. Különben ez a használat az erdélyi népnyelvben általános s Kriza Vadrózsái bőven szolgáltatnak erre példát.

Általában a Szegedi Gergely Énekes könyvében nem találjuk meg a Szarvas kimutatta igeidőbeli következetességet.

Azzal az óhajtással zárjuk sorainkat, vajha találkozónék valaki, a ki ez érdekes s mindenesetre számottevő nyelvészeti emléket szakszerűen feldolgozná.

Melich János.

Különfélék.

Német tudósok életkora. Zeller Eduárd a berlini egyetem bölcsélet tanára, múlt hóban érte és ünnepelte meg születésnapja 80-ik évfordulóját. Az európai hírvű tudóst, a görög philosophia történelmének nagyérdemű íróját, Vilmos császár a valóságos titkos tanácsosi czímmel tüntette ki, mely czímet ritkán szoktak tudósoknak adni. Jelenleg még Helmholtz és Kuno Fischer dicsekesznek vele. A császárné gyönyörű virágcsokrot küldött a jubiléusnak, kit küldöttségekkel üdvözöltek a miniszterium, az egyetem, és a tudományok akadémiaja. A híres tanár ma is friss erőben van, s ma is oly vonzóan és világosan beszél, mint ezelőtt évtizedekkel. Ma is nagyszámú hallgatóság lesi ajkairól az ígét, abban a sajnos tudatban, hogy nem sokáig hallgathatja, mert e télen végső előadásait tartja a nagyérdemű tanár, s aztán végleg nyugalomba vonúl, igazán csak azért, hogy pihenjen babérain. Érdekes lesz fölemlíteni ebből az alkalomból, hogy a német birodalom fővárosában (Berlinben) jelenleg nyolcz oly kiváló tudós van,

kik magas életkorral dicsekesznek. Ezek a következők: Helmholtz — 72 éves, Virchow Rudolf — 72 éves, Du Bois-Reymond — 75 éves, Sybel Henrik — 76 éves, Mommsen Tivadar — 76 éves, Gneist Rudolf — 77 éves, Curtius Ernő — 79 éves és Zeller Eduárd — 80 éves. S hogy a vidék milyen szoros érintkezésben és csereviszonyban van a fővárossal a tudományos erők tekintetében: mutatja az a tény, hogy a felsoroltak közül csak Gneist és Du Bois-Reymond született Berlinben; Helmholtz potsdami, Sybel rajnavidéki, Zeller württembergi, Curtius, Mommsen és Virchow legészakibb német vidékekről valók (Lübeck, Schleswig és Pommerania).

Németország a múltban is sok ily hajlottkorú elsőrangú tudóssal dicsekedhetett, kik hosszú életök alatt kortársaikra tartós befolyással voltak. Ilyenek voltak: Humboldt Sándor, Böckh, Ritter Károly, Kant, Ranke, Heyne, Raumer a történetíró és Raumer a geologus, Döllinger, Welcker, Savigny. E mellett Goethe és Moltke is ehhez a csoporthoz tartozik, mely sok áldást és fényt hozott hazájára. Az említett férfiak mind megérték a 80 évet (ebből Kantnak csak egy néhány hete hiányzott), sőt némelyikük még a kilenczven évet is, mely tünemény mintegy szabályt vagy törvényszerűséget sejtett abban, hogy a tudomány egén a legfényesebb csillagok igen sokáig világitanak.

E szabály alól is történtek kivételek. Ilyen sajnálatra méltó példák: Lessing, Fichte, Kirchoff a physikus, Lazarus, Geiger, Graefe és mások, kik idejekorán haltak el.

E fentebbi magas életkorúak sorozata teljességgel nincs még kimerítve, mert nagy csoportot tesznek azok, kik a 70 évet elérték s a 80-at megközelítették. Ilyenek: Gauss, Grimm Jakab, Gottfried Hermann, Mohl testvérek, Ideler, Meineke, Lobeck, stb., kiknek élete hathatós tanúság arra, hogy az elvont tudományos munka, mely a praktikus életpályák szenvedélyeitől és izgalmaitól távol van, fentartólag hat a szervezetre.

Ellenben a költőknek, ennek az ezerévek óta ingerlékeny fajnak életkorstatistikája már sokkal kedvezőtlenebb. Rosszúl állanak a gyakorlati pályák emberei pl. az orvosok, de nagyon kedvező átlagos életkorúak a theologusok vagy helyesebben, a papok. Feltűnő az államférfiak kedvező életkora. Elő példa rá Bismarck, s ha más nemzethez megyünk példáulért, hasonlóan szívós életűek voltak Palmerston, D'Israeli és a ma is élő Gladstone, ki 84 év sulya alatt egyáltalán meg nem görnyedt s fáradhatatlanul vezette mostanáig a britt birodalom kormány-rúdját.

F. L.

Folyóiratok.

— Az *Egyetemes Philologiai Közöny* februári füzetében Hegedüs István kezdi meg „Seneca mint drámaíró“ című értekezését, a melyben rövid éleltörténeti adatok előrebocsátása után kijelenti, hogy ő a Seneca neve alatti tíz tragoe-diát, az Octavia kivételével (a melyet hajlandó Lucanus-énak ismerni el), egy Senecának, még pedig a philosophusnak tulajdonítja. Igyekszik ezt bizonyí-tani a testimonia veterummal; majd azt mutogatja, mily ingatag az egyéni izlés az aesthesis e terén. Ezek után áttér annak bizonyítására, hogy vala-mennyi tragoediát a stoa philosophiája lengi át. — Solymossy Sándor „A Bet-lehem a népmisztériumokban s a dráma történetében“ című tanulmányát kezdi meg. — Heinrich Gusztáv hoszá szól a „Rege és munda“ szók és fogalmak aesthetikai (poetikai) oldalához, miután a nyelvtörténeti oldalt a Magyar Nyelvőr 1891. 1892. évi folyamaiban többen tárgyalták. — Incze Bénitől gondos tanul-mány van közölve „Nominativus cum infinitivo és accusativus cum infinitivo az Iliasban és Odysseában.“ — A *Hazai Irodalom* rovatban ismertette vannak a) Pallas Nagy Lexicon I–IV. kötetei különös tekintettel a classica philolo-giára és bőséges elismeréssel; b) A francia romanticismus korszaka Cserhalmi Hecht Iréntől. — A *Külföldi Irodalom* rovatban Kont Ignác ismerteti „A fran-czia philologiai irodalmat 1891–93.“ — A füzetet a társulat közgyűlésének leírása, Vegyesek és rövid könyvészet zárják be.

—i—s.

— Az *Ethnographia* f. é. I. füzete a szerkesztő Munkácsi Bernát: A ma-gyar fémnevek őstörténeti vallomásai cz. közleményével kezdődik. Nagy Géza „Munda és hagyomány“ cz. a. igen érdekes megjegyzéseket tesz a hun és ma-gyar összeköttetésekről. Hermann A. és Klein J. Adalékokat közölnek a kö-römről való néphitről. Márton J. a növényevőkről a nép nyelvében. Istvánffy Gy. a Mátraalji palócz lakadalmat írja le.

— A *Magyar Nyelvőr* januári füzetében Munkácsi Bernát az eper szóról igyekszik kimutatni, hogy ugor s nem német kölcsönvétel. Nem akarjuk az ugorságtól eldisputálni, de fogyatékosnak tartjuk a Munkácsi fejtegetését. A csángó eperé alakról, mely Munkácsi régibb állítása szerint „teljesen megőrizte a német beere alakját“, semmit sem szól. Figyelmen kívül hagyja a baranyai epernye, epörnye-fa alakokat. Albert János a farkó eredetével foglalkozik, s el-hódítja az olaszság javára. Itt is nagyobb körültekintés kellett volna, s farkoly alak pl. igen szépen magyarázható a németiség révén is. Itt említi német köl-csönvételnek a szablya szót is, pedig Schade: Altdeutsch Wörterbuch-jából

szépen meggyőződhetett volna, hogy ez szláv kölcsönvétel. *Szinnyei* a magyar nyelvbe átvett oláhszavakat folytatja. *Szarvas* Gábor Volf Györggyel polemizik. *Mikó* Pál palóczi megszólításokat közöl. *Szabó* Endre „A házi állatok a magyar szólásokban” czímen ír. — *A febr. füzetben* az előbbiben megkezdett cikkek folytatásán kívül érdekes: a Budapesti Szemle és a Nyelvőr cz. polemicus cikks *Szarvas* Gábortól. Mind a két füzetet értékes helyreigazítások, magyarázatok s népnyelvi közlések rekesztik be. (M—ch.)

— *Nyelvtudományi Közlemények*. XXIII. 4. füzeté gazdag tartalommal jelent meg. *Munkácsi* Bernát a kondai vogul nyelvjárás szóragozásával foglalkozik. *Petz* Gedeon befejezi az indogermán hangtan mai állásáról szóló összefoglaló, alapos tanulmányát. *Pap* Ferencz az -*atag(e)* képzőről, *Kunos* Ignác „A török nők nyelvéről és költészetéről” értekezik. *Munkácsi* Bernát néhány altaji elemet mutat ki a szlávnyelvekben. *Halász* Ignác folytatja sorozatos bizonyítását az ugor-szamojéd ősnyelvi egyezésekre. A könyvismertetések közt *Szinnyei* József ismerteti *Setälä* Emil finn egyetemi professzor könyvét a „Modus und Tempusbildung in den finisch-ugrischen Sprachen”-ról. Kár, hogy ez ismeretetés vége (a mód képzőkre vonatkozó) kissé elstett. (M—ch.)

— *A Magyar Könyvszemle* 1893. évfolyama egy vaskos kötetben jelent meg *Schönherr* Gyula szerkesztésében. *Fejérfataky* László (A Gutkeled-biblia), dr. *Schrauf* Károly (A bécsi egyetem középkori magyar anyakönyve), *Ráth* György (Pilecz Gáspár és ellenfelei), *Szily* Kálmán (Magyarországi György mester arithmetikája 1499-ből), *Szilágyi* Sándor (I. Rákóczy György udvari iskolája történetéhez), *Pauler* Gyula (A m. kir. orsz. levéltár), *Horváth* Ignác (A m. n. muz. könyvtár ősnymtatványainak jegyzéke), *Lehrs* Miksa (A bp. egy. könyvtár XV. sz. ritka rézmetszete), *Acsády* Ignác (A dicalis összeírások gyűjt. az orsz. levéltárban cz. a.) írtak benne közleményeket. *A Magyar Könyvesház* újabb adalékokat közöl *Szabó* Károly Régi magyar könyvtárához. *A Külföldi Szemle*ben *Fraknoi* Vilmos (Az új vatikáni könyvtár), *Aldásy* Antal (Olaszországi tört. kutatások), *Schönherr* Gyula (A boroszlai levéltári lelet magyar vonatkozásai), *Horváth* Ignác (A külföldi irodalom magyar termékei felől) írnak. — *Tárcza és Szakirodalom* rovata zárják be a tartalmas kötetet, mely az új szerkesztőt dicséri.

— *A Magyar Történeti Életrajzok* 1894-ben X-ik évfolyamát kezdte meg *Szilágyi* Sándor gondos szerkesztésében. Két első füzetében *Gvadányi* József gróf életrajzát közli *Széchy* Károly dr. tollából, igen szép illusztrációkkal.

— *A Századok* f. é. jan. és febr. füzetében dr. *Kardosy* János ír a Hartvik-vita sarkpontjai cz. a., melyre *Pauler* Gyula felel „Még egyszer — utoljára? — a Hartvik legendáról.” *Pór* Antal: Déli szláv történeti tanulmányokat közöl. *Szilágyi* Sándor a „Vaculik-collectió”-ról ír. A tárczában *Erdélyi* László szól „Még egyszer Szerémiék kesergő leveléről”, melyre befejezi a polemiciát *Szádeczky* „válasza Erdélyi harmadik kesergő levelére.” A febr. tárczában *Ta-gányi* K. tesz figyelemreméltó megjegyzéseket „A helynév változtatások tárgyában”, biz. szakvéleményként az Erdélyrészi Kárpát-Egyesület megkeresésére.

— *A Hadtörténelmi Közlemények* f. é. I. füzetében *Rhédey* Ferencz, várad kapitány életét kezdi vázolni *Komáromy* András. *Savoyai* Jenő és a Nán-

dorfehérvár elleni hadjáratról 1716—17. jutalmazott pályamunkát írt *Várady* Gábor. *Koncz* József II. Rákóczy Györgytől eredeti leveleket közöl 1658—1660-ból. *Dr. Illésy* János Várvizsgálatokat közöl 1557—58-ból. *Gömöry* Gusztáv leírta Hatvan ostromát és bevételét 1596-ban. *Dr. Merényi* Lajos Báthory Zsigmond fejedelem udvari lovasságának névlajstromát adja ki 1596-ból, a kismartoni levéltárból. Hadtörténeti apróságok és irodalom zárják be a tartalmas füzetet.

— *Az Archeologiai Értesítő* I. febr. füzetének fő czikkai: *Milleker* Bódogé: A vattinai őstelepről; *Wosinszky* Mór: A gerjeni ásatásokról; *Mihalik* József: A tornyos-németii bronzleletről; *Wimmeré*: A bezenyei runás fibulákról; *Hampel* József: Keresztény emlékek a régibb középkorból; *Kárász* Leóé: Elefántcsont nyergek a n. múzeumban; *Réthy* Lászlóé: A margitszigeti Árpád-kori éremlelet. Levelezés, irodalom rovata következnek.

— *Az Akadémiai Értesítő* jan. füzete hozza Haynald Lajos emlékeztét *Fraknoi* Vilmostól; újabb adalékokat az aldunai zuhatagok szikla-felirataihoz *Téglás* Gábortól; Új-görög tanulmányokat *Petz* és *Tély* tollából. — A febr. füzetben Magyarország ó-kori földrajzárol ír *Frölich* Róbert; Homoros poétikájáról *Csengeri* János; Az adóeszményről tudományos és gyakorlati szempontból *Hegedüs* Sándor; Egyetemes és nemzeti történelem cz. a. *Marczali* Henrik stb.

— *A Földrajzi Közlemények* II. füzetének tartalma: a Balaton mellékének botanikai néprajza dr. *Borbás* Vinczétől; Arbe szigete a Quarneroloban *Czink* Lajostól. Rövid közlemények.

— *A Keresztény Magvető* f. é. I. füzetében *Gál* Kelemen Amerika egyházi életét és az unitárizmust ismerteti; *Siménfalvi* György: Toroczko-szentgyörgyi unitárius papok rövid életrajzeit közli 1583—1893.

— *A Protestáns Közlöny* 1—6. számai tárczájában *Tofeüs* Mihály erdélyi püspök életét közli *Koncz* József; a 7—19. számokéban *Hegedüs* Sámuel életajzát *Sámuel* Aladár.

— *Az Irodalomtörténeti Közlemények* IV. évf. I. füzetében Verancsics Antal és Szerémi György történetírásának méltatásával próbálkozik *Acsády* Ignác. Verancsics életrajzát nem írja meg, csak kiadott munkáiról mond el egyet-mást, kútfői értékük bírálata nélkül, kimutatván, hogy a neki tulajdonított magyar munkákat nem ő írta. Szerémiről mások munkáiból közöl bő kivonatot s ismert tényeket ismét el hosszadalmasan. *Horváth* Cyrill Codex-tanulmányokat közöl, *Dr. Demek* Győző pedig Adalékot a „Mondolat-pör“ keletkezésének történetéhez.

— *A Protestáns Szemle* f. é. 1. 2. füzete nagyérdékű egyháztörténeti s actualis tanulmányokat közöl, u. m. A róm. kath. egyházi javakról dr. *Sincerus*-tól; A magyar prot. házassági jog rövid története *Pokoly* Józseftől stb.

Szakosztályi Értesítő.

Az Erd. Múz.-Egylet bölc.-, nyelv.- és tört. tud. szakosztálya márcziusi rendes havi ülését 10-én d. u. tartotta meg Márki Sándor dr. alelnök vezette alatt.

1. Első felolvasó volt dr. *Békésy* Károly, a ki A választási rendszer bírálatra cz. értekezését mutatta be.

2. *Domján* István: Cserei Mihály, a kálvinista cz. munkáját olvasta fel a titkár.

3. Folyóügyek során a titkár jelentette be az új tagokul jelentkezőket, a kik a következők: *Torma* Miklós, Szolnok-Dobokavm. alispánja Deesen, dr. *Kammerer* Ernő, országgy. képviselő Tolna-Szántón, dr. Szotyori *Nagy* Béla orvos Abaúj-Komlóson, dr. *Dengi* János kir. tanfelügyelő Lugoson, dr. *Balogh* Arthur államvasúti fogalmazó Bpsten, dr. *Reiner* Zsigmond Bpsten (aj. titkár); dr. *Concha* Győző egyet. tanár Bpsten, *Török* Bertalan vm. főjegyző Nagy-Enyeden, Orsz. Levéltár Budavárban, Állami főgymnasium Zomborban, M. kir. főgymnasium Fehértemplomon, R. k. főgymnasium Gyulafehérvárt, *Gáspár* János Alsófehérvm t. főtegyzője Nagy-Enyeden, *Bölöni* László Bánffy-Hunyadon, *Murajda* Ferencz József, szt.-ferenczrendi tanárjelölt Kolozsvárt, Késmárki ev. lyceum (aj. elnök); *Ábrai* Lajos keresk. akadémiái igazgató Aradon; dr. *Karácsonyi* János r. kath. theol. tanár Nagy-Váradon, Kereskedelmi Akadémia Aradon, Kölcsény Egyesület Aradon (aj. Márki Sándor dr. alelnök); *Kövé*r János városi elemi isk. igazgató, *Zayzon* Ferencz s. tanár. *Bodrogi* János s. tanár, A Bethlen főiskola ifjusága olvasó egyesülete, mind Nagy-Enyeden (aj. titkár). Mindannyian örömmel választottak meg a szakosztály tagjaivá.